

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมกับการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชน

จากการศึกษาการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชน ผู้วิจัยพบว่าหลักพุทธธรรมปรากฏอยู่ในการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนหลายประการ ทั้งที่มีความสัมพันธ์และเป็นปัจจัยหลักในการส่งเสริมการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนให้เกิดความยั่งยืนและเกิดประโยชน์อย่างสูงสุด ต่อไปจะได้นำเสนอหลักพุทธธรรมกับการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนต่อไป

๓.๑ หลักพุทธธรรม

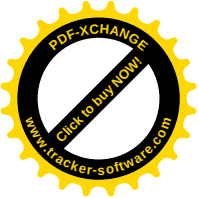
ผู้วิจัยได้ศึกษาความหมายตามนัยของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้อธิบายให้ความหมายดังต่อไปนี้

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ ได้กล่าวถึง “หลักพุทธธรรม” ว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่ายิ่งแก่ชีวิตที่ควรศึกษาให้เข้าใจแล้วนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน หลักพุทธธรรมมีมากถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี สรุปได้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และนิพพาน^๑

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “พุทธธรรม” หมายถึง “ธรรมของพระพุทธเจ้า, พระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คือ เมื่อพุทธธรรมแสดงชีวิตตามสภาพที่เป็นไปตามธรรมชาติเป็นทุกข์เป็นความจริงที่จะต้องยอมรับแล้วค้นหาสาเหตุของความทุกข์ และการแสวงหาจุดหมายของการดำรงชีวิตคือความสุข พุทธธรรมแบ่งความสุขออกเป็น ๒ ประเภท คือ โลภียสุขและโลกุตตรสุข พุทธธรรมให้ความสำคัญแก่ความสุขทั้งสองประเภท คือ ในด้านโลกียสุขนั้นเห็นความสำคัญและได้แสดงประโยชน์ในปัจจุบันหรือความสุขที่มนุษย์ควรแสวงหา ส่วนโลกุตตรสุข เป็นความสุขที่สูงที่สุดเหนือกว่าโลกียสุข คือพระนิพพาน ดังนี้

๑. โลภียธรรม ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก เป็นธรรมที่ปุถุชนและกัลยาณชนทั้งหลายจะพึงรู้และปฏิบัติ เช่น เบญจศีล เบญจธรรม อิทธิบาท ๔ สัมปยุตธรรม ๗ อายุมุข ๔ เป็นต้น

^๑สัญญา สัญญาวิวัฒน์, พุทธสังคมวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า๗-๘

ซึ่งเป็นธรรมอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกผู้หวังความสุขในโลกียวิสัยเป็นคำสอนในระดับสมมติ
สัจจะ

๒. โลกุตตรธรรม ธรรมอันพ้นวิสัยของโลก เป็นธรรมชั้นสูงพ้นขีดชั้นของโลก เป็นธรรมที่พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นจะพึงรู้และปฏิบัติได้แก่ธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ธรรมในระดับนี้สามารถกำจัดทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง เป็นคำสอนในระดับปรมาตมสัจจะ

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของคำว่า “พุทธธรรม” ไว้ว่า พุทธธรรมมีค่าแปลและมีความหมายอย่างเช่น แปลว่าธรรมของพระพุทธเจ้า ในกรณีเช่นนี้หมายถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะเหตุนี้จึงได้แก่พระปริยัติธรรมโดยตรง ถ้าหากจะแปลคำว่า “พุทธธรรม” ว่าเป็นธรรมที่จะทำให้เรากลายเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว คำว่า “พุทธธรรม” ย่อมจะหมายถึงการประพฤติปฏิบัติประเภทหนึ่ง^๒

ปิ่น มุทุกันต์ ได้กล่าวว่า ธรรมะ หมายถึง สภาพที่ทรงไว้ ธรรมดา ธรรมชาติ สภาวธรรม สัจธรรม ความจริง ความดีความถูกต้องหน้าที่ความรับผิดชอบ พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า^๓

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายว่า “ธรรมะ” คือหลักธรรมคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนา เป็นหลักประพฤติปฏิบัติทางพระศาสนา เพื่อให้บุคคลมีศีลธรรม มีความยุติธรรม มีความจริงใจต่อกัน^๔

คุณ โทษณ์ ได้ให้ความหมายของคำว่า “พุทธธรรม” ไว้ว่า หลักพุทธธรรมกับวิถีชีวิตของคนไทยหรือสังคมไทย มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันและกันอย่างแนบแน่นมาทุกยุคทุกสมัย จากพระราชสำนักจนถึงครอบครัวชาวบ้าน เริ่มตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา พุทธศาสนาได้กลายเป็นรากฐานของศีลธรรมและวัฒนธรรมไทย ประชาชนชาวไทยเกือบทั้งประเทศเป็นพุทธศาสนิกชน พุทธศาสนาได้เป็นศาสนาประจำชาติไทยตลอดมาโดยไม่ขาดสายเป็นเวลานานกว่า ๗๐๐ ปี มีคติอยู่บทหนึ่งว่า “เมืองไทยเป็นเมืองทอง เป็นเจ้าของพุทธศาสนา มีพระราชาทรงเป็นพระประมุข” และมีคติเตือนใจอยู่เสมอว่า “ชาติเหมือนกาย ศาสนาเหมือนใจ” ชาติไทยได้มอบ

^๒พุทธทาสภิกขุ, ชุมชนปาฐกถาชุดพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : หจก.เอมี เทรตดี, ๒๕๔๐), หน้า ๒.

^๓ปิ่น มุทุกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕๘.

^๔ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๔๒๐.

กายถวายใจไว้กับพุทธศาสนา จะเห็นได้จากพฤติกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบจรรยาบรรณทั้งหลายและวัฒนธรรมอันดีงามต่าง ๆ ของไทยล้วนมีรากฐานมาจาก พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น พุทธศาสนาได้มีอิทธิพลอย่างมากต่อจิตใจของคนไทย โดยได้หล่อหลอมชีวิต จิตใจและลักษณะนิสัยของคนไทยออกมาในรูปของวัฒนธรรมอันดีงามต่าง ๆ เช่น ความขยันหมั่นเพียร ความเมตตาปราณี ความโอบอ้อมอารี ความกตัญญูทวดเทวี ความมีน้ำใจเสียสละ ความรักอิสระเสรีภาพ ความสามัคคี ความเคารพให้เกียรติซึ่งกันและกัน คุณลักษณะเหล่านี้ สามารถเรียกได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะที่มีอยู่ในสังคมไทย จึงถือว่าสังคมไทยก็คือสังคมพุทธนั่นเอง^๕ ซึ่งการจะเป็นสังคมพุทธได้โดยสมบูรณ์ ก็ต้องเป็นสังคมที่ยึดหลักธรรมของพระพุทธศาสนามาดำเนินชีวิตด้านต่าง ๆ เพื่อพัฒนาสมาชิกของสังคมให้เป็นคนพดี มีคุณธรรม จริยธรรมอันจะยังผลให้ลดปัญหาสังคมต่าง ๆ ได้ และสามารถนำความสุขความปลอดภัยตลอดถึงความสำเร็จมาให้แก่ตนเอง และสังคมโดยรวม สถาบันสังคมไทยก็จะเข้มแข็งและสามารถพัฒนาไปในทิศทางที่พึงประสงค์ได้^๖

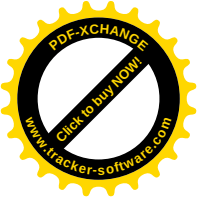
สรุปความได้ว่าหลักพุทธธรรมหมายถึง หลักความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมชาติของมันอย่างเป็นกลาง ๆ พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้คือ ค้นพบความจริงนั้นแล้ว นำมาเปิดเผยไว้ สารของความจริงนี้ก็คือ ธรรมตาแห่งเหตุปัจจัย พุทธธรรมแบ่งความสุขออกเป็น ๒ ประเภท คือ โลกียสุขและโลกุตตรสุข พุทธธรรมให้ความสำคัญแก่ความสุขทั้งสองประเภท คือ ในด้านโลกียสุขนั้นเห็นความสำคัญและได้แสดงประโยชน์ในปัจจุบันหรือความสุขที่มนุษย์ควรแสวงหา ส่วนโลกุตตรสุข เป็นความสุขที่สูงที่สุดเหนือกว่าโลกียสุข คือพระนิพพาน ในงานวิจัยเล่มนี้ผู้ศึกษามุ่งเน้นในส่วนของพุทธธรรมที่เป็นส่วนของโลกียสุขเท่านั้น

๓.๒ หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชน

หลักพุทธธรรมปรากฏอยู่ในการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนหลายประการ ทั้งที่มีความสัมพันธ์และเป็นปัจจัยหลักในการส่งเสริมการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนให้เกิดความยั่งยืนและเกิดประโยชน์อย่างสูงสุด ต่อไปจะได้นำเสนอหลักพุทธธรรมกับการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนโดยจะแสดงเป็นลำดับต่อไป

^๕ คุณ โทจันทร์, พุทธศาสนากับสังคมและวัฒนธรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๐-๕๑.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘-๖๙.

๑. การวตา ๖

การวธรรม หรือ ธรรมที่ควรเคารพ เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการประพฤติปฏิบัติตามที่ตนเองให้สมบูรณ์ ความเคารพนี้ “นับเป็นสมบัติของอารยชน ด้วยอารยชนคือคนที่มีอารยธรรมย่อมมีความเคารพกันเป็นระเบียบ”^๗ การที่บุคคลจะนับถือกราบไหว้บูชา หรือลงมือกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดลงไป หากมีความเคารพเป็นเบื้องต้นแล้ว สิ่งนั้นก็ย่อมส่งผลทำให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้กระทำอย่างเต็มที่ ความเจริญรุ่งเรือง และการได้รับสรรเสริญ ยกย่อง มหิตายินดี เป็นต้น ล้วนแล้วแต่อาศัยความเคารพเป็นที่ตั้งเช่นกัน พระพุทธองค์จึงทรงสรรเสริญความเคารพว่าเป็นมงคลแก่ชีวิต “เพราะเป็นปัจจัยส่งเสริมการพัฒนาชีวิต ช่วยให้ชีวิตมีความเจริญ ช่วยยกระดับชีวิตให้สูงขึ้น และช่วยให้มีจิตใจสูงขึ้นด้วยคุณธรรมประจำใจ”^๘ พระพุทธศาสนาดำรงคงอยู่ได้จนถึงปัจจุบันนี้ ก็เนื่องจากพุทธบริษัทต่างช่วยกันทำนุบำรุงรักษาและเผยแผ่ให้สืบเนื่องยาวนานต่อไป การปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพ ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม^๙ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เหมาะสมกับจิตใจของชาวไทย ถือเป็นมรดกอันล้ำค่าที่บรรพบุรุษของไทยได้มอบไว้ให้อนุชนชาวไทย และสามารถกล่าวได้ว่า “พระพุทธศาสนาได้ช่วยธำรงและเชิดชูชาติไทยไว้ได้ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ในการสร้างชาติ ชาวไทยยอมรับว่าพระพุทธศาสนาที่เรารับมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยนั้นมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทยมากที่สุด”^{๑๐}

การวะ หรือ การวตา ๖^{๑๑} คือ ความเคารพ การถือเป็นสิ่งสำคัญที่จะพึงใส่ใจและปฏิบัติด้วยความเอื้อเฟื้อ หรือด้วยความหนักแน่นจริงจัง, การมองเห็นคุณค่าและความสำคัญและปฏิบัติต่อบุคคลหรือสิ่งนั้นโดยถูกต้อง ด้วยความจริงใจ ประกอบด้วยหัวข้อธรรม ๖ ส่วนด้วยกัน คือ

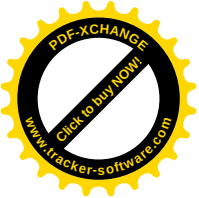
^๗บุญมา จิตจรัส, มงคล ๓๘ ประการ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓), หน้า ๒๑๕.

^๘เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๘.

^๙พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๑.

^{๑๐}สมจินตนา ภักดิ์ศรีวงศ์, มารยาทในสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทต้นอ้อ แกรมี จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐-๒๑.

^{๑๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๙.

๑. สัตถุการวตา ความเคารพในพระศาสดา หรือพระพุทธเจ้า^{๑๒}

๒. ฌัมมการวตา ความเคารพในธรรม

๓. สังฆการวตา ความเคารพในสงฆ์

๔. สิกขาการวตา ความเคารพในการศึกษา

๕. อปัมมการวตา ความเคารพในความไม่ประมาท

๖. ปฏิสันถการวตา ความเคารพในปฏิสันถาร^{๑๓}

—
ดังจะได้อธิบายความหมายเป็นลำดับสืบไป

๑.๑ สัตถุการวตา หรือพุทธการวตา

พระพุทธเจ้าทรงมีคุณสมบัติหลายอย่าง กล่าวคือ “มีคุณสมบัติภายนอก ได้แก่บุคลิกภาพ และคุณสมบัติภายใน ได้แก่ คุณธรรมต่าง ๆ”^{๑๔} ในบทสวดระลึกถึงพระพุทธคุณ ได้แสดงพระพุทธลักษณะของพระองค์ไว้ ๙ ประการ ดังนี้ —

๑). เป็นพระอรหันต์

๒). ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ

๓). เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

๔). เสด็จไปได้

๕). รู้แจ้งโลก

๖). เป็นสารathiผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม

๗). เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

๘). เป็นพระพุทธเจ้า

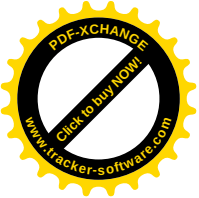
๙). เป็นพระผู้มีพระภาค^{๑๕}

^{๑๒}วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๗๑/๓๖๓.

^{๑๓}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๑๙.

^{๑๔}พระมหาสุพัฒน์ กลยานธมโม, “พระพุทธเจ้า : บทบาทและหน้าที่ในฐานะพระบรมครู”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓.

^{๑๕}อ.ง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑.

๑.๒ อัมมการวตา

พระธรรม คือ คำสั่งสอนที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและนำมาตรัสสอนสัตว์โลกให้รู้ตาม พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเคารพธรรม ในบทสวดระลึกถึงพระธรรมคุณ ได้แสดงคุณของพระธรรมไว้ ๖ ประการ ดังนี้

๑. พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว คือ ตรัสไว้เป็นความจริงแท้ อีกทั้งงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ ประกาศ หลักการครองชีวิตอันประเสริฐบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

๒. ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง คือ ผู้ใดปฏิบัติ ผู้ใดบรรลุผู้นั้นย่อมเห็น ประจักษ์ด้วยตนเอง ไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่น ผู้ใดไม่ปฏิบัติ ไม่บรรลุ ผู้นั้นจะบอกก็เห็นไม่ได้

๓. ไม่ประกอบด้วยกาล คือ ไม่ขึ้นกับกาลเวลา ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาสบรรลุ เมื่อใดก็ได้ผลเมื่อนั้น และเป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นอย่างนั้นไม่จำกัดด้วยกาล

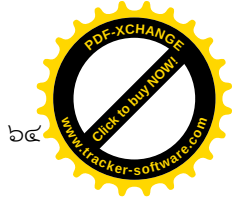
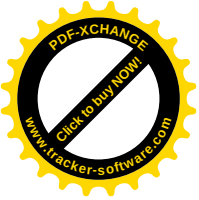
๔. ควรเรียกให้มาดู คือ เชิญชวนให้มาชม พิสูจน์ และทำทายต่อการตรวจสอบ เพราะเป็นของจริงและดีจริง

๕. ควรน้อมเข้ามาในตน คือ ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึงด้วยการปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในใจ หรือให้ใจบรรลุถึงอย่างนั้น หมายความว่าเชิญชวนให้ทดลองปฏิบัติดู อีกอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งที่นำผู้ปฏิบัติให้เข้าไปถึงที่หมายคือนิพพาน

๖. อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน คือ เป็นวิสัยของวิญญูชนจะพึงรู้ได้ เป็นของ จำเพาะตนทำให้กันไม่ได้ เอาจากกันไม่ได้ และรู้ได้ประจักษ์ใจเฉพาะตนเท่านั้น^{๑๖} พระธรรมมีความสำคัญพอจะสรุปได้ดังนี้

การแสดงความเคารพพระธรรมนั้น มีวิธีการปฏิบัติหลายอย่างด้วยกัน เช่น เมื่อมีโอกาส ฟังธรรมก็ตั้งใจฟังด้วยความเคารพ ไม่นั่งหลับ ไม่ซุกหรือขีดพื้นเล่นในขณะที่นั่งฟังนอกจากนี้ แล้วหนังสือพระไตรปิฎกซึ่งเป็นที่ยอมรับรวบรวมทั้งหลักธรรมและวินัยไว้ไม่ควรวางไว้ในที่ต่ำการ ความหมายหลักธรรมที่ผิดเพี้ยนไปจากหลักการจริงถือเป็นการไม่เคารพต่อพระธรรม การสวดมนต์ ไหว้พระสวดทำนองที่เล่นที่จริง ซึ่งในอนาคตผู้ที่ไม่รู้เนื้อหาแห่งธรรมอย่างแท้จริงก็จะเกิดความ ขี้เซาเซื่องซึมไปด้วย ดังนั้นเรื่องของความเคารพในพระธรรมวินัยนั้นจึงเป็นเรื่องที่สมควรให้ความสำคัญอย่างยิ่งจะเห็นได้ว่า ในหลักเสขยัตถะว่าด้วยมารยาทการแสดงธรรมนั้นชี้ให้เห็นชัดว่าเมื่อจะ แสดงธรรมก็แสดงโดยเคารพ เมื่อจะศึกษาก็ศึกษาโดยเคารพ เมื่อจะอธิบายหรือตีความหมาย

^{๑๖} อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒.

ก็ควรให้เป็นไปตามหลักความถูกต้องแท้จริง ผู้ที่มีความเคารพพระธรรมย่อมจะประสบผลสำเร็จในชีวิต เพราะธรรมะย่อมรักษาผู้ปฏิบัติไม่ให้เกิดไปสู่ที่ชั่ว และผู้ประพฤติธรรมโดยเคารพย่อมอยู่เป็นสุข

๑.๓ สังฆการวตา

พระสงฆ์ เป็นหนึ่งในรัตนะ ๓ ประการ คือสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงจัดตั้งขึ้นมาภายหลังเป็นสังคมาหนึ่งเรียกว่า สังฆะ หรือ สงฆ์ คำว่า สงฆ์ใช้ในเรื่องของความหมายทางภาษามี ๒ อย่าง คือ

๑. ทางวินัย คำว่า สงฆ์ หมายถึงภิกษุที่ประชุมกันทำสังฆกรรม จำนวนตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป

๒. ทางธรรม คำว่า สงฆ์ หมายถึงคณะบุคคล หรือกลุ่มคนที่ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย นอกจากนี้แล้ว คำว่า สงฆ์ สามารถแปลได้หลายความหมาย เช่น ผู้ฆ่ากิเลส หมายความว่า จะเป็นใคร ๆ ก็ตามถ้าพยายามฆ่ากิเลส คือความโลภ ความโกรธ ความหลงแล้ว ผู้นั้นได้นามว่าเป็นสงฆ์มีอยู่ ๒ อย่างคือ

๑) สมมติสงฆ์ ได้แก่ ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งตั้งแต่ ๔ รูป ขึ้นไป ซึ่งสามารถประกอบสังฆกรรมได้ตามกำหนดทางพระวินัย ต่างโดยเป็นสงฆ์จตุรวรรคบ้าง (๔ รูปขึ้นไป) ปัญจวรรคบ้าง (๕ รูปขึ้นไป) ทศวรรคบ้าง (๑๐ รูปขึ้นไป) วิสดิรวรรคบ้าง (๒๐ รูปขึ้นไป)

๒) ปรมัตถสงฆ์หรืออริยสงฆ์ ได้แก่ ผู้เจริญวิปัสสนา จนได้บรรลุมรรคผลนิพพานไปแล้ว คือ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคจนถึงพระอรหันต์^{๑๗} ในบทสวดระลึกถึงพระสังฆคุณ ได้แสดงคุณของพระสงฆ์ไว้ ๙ ประการ ดังนี้

๒.๑) พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี

๒.๒) เป็นผู้ปฏิบัติตรง

๒.๓) เป็นผู้ปฏิบัติถูกทาง

๒.๔) เป็นผู้ปฏิบัติสมควร

๒.๕) เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย

๒.๖) เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ

๒.๗) เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาทาน

^{๑๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙.), มงคล ๓๘ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๙.

๒.๘) เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี

๒.๙) เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก^{๑๘}

แม้ว่าภิกษุสามเณรแม้จะเป็นปุถุชนก็ตาม แต่เมื่อเป็นผู้มีความเพียรพยายามที่จะฝึกฝนอบรมตนเองทั้งในด้านความรู้และข้อวัตรปฏิบัติ ถือว่าควรแก่การกราบไหว้ของคฤหัสถ์แม้ว่าจะยังมิได้เป็นพระอริยบุคคล ภิกษุสามเณรรูปใดก็ตามเมื่อชาวบ้านกราบไหว้แล้วยังมีความสำคัญที่จะสำรวจตนว่าเป็นผู้มีคุณความดีสมควรแก่การเคารพกราบไหว้ของเขาหรือไม่ภิกษุสามเณรรูปนั้นถือว่าน่าเคารพกราบไหว้

๑.๔ ศึกษาการวตา

คำว่า ศึกษา ได้แก่ การเล่าเรียน ฝึกฝน และอบรม^{๑๙} มาจากคำศัพท์บาลีว่า สิกขา มาจากภาษาสันสกฤตว่า ศิกฺษา หมายถึง การศึกษา การสำเหนียก ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนา ในภาษาไทยใช้ตามสันสกฤตว่า ศึกษาในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการศึกษา เรียกว่า ไตรสิกขา มี ๓ อย่าง คือ

๑. อธิศีลสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องศีล

๒. อธิจิตตสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องจิต เรียกว่าง่าย ๆ ว่า สมาธิ

๓. อธิปัญญาสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องปัญญา^{๒๐}

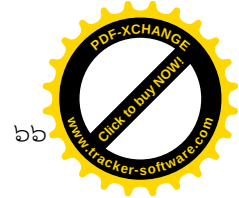
การศึกษามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อวิถีชีวิตของคน พระพุทธศาสนาถือหลักศึกษาตามธรรมชาติของมนุษย์เรา หมายความว่า “มนุษย์เรานี้ท่านเรียกว่า เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและที่ฝึกได้ด้วย คือชีวิตมนุษย์ที่เป็นอยู่นี้เป็นชีวิตที่ได้มาด้วยการเรียนรู้และฝึกหัดพัฒนา”^{๒๑} การศึกษาหรือศึกษานั้นเอง ดังนั้นเมื่อคนเรายังมีชีวิตอยู่ ถ้าจะเป็นอยู่และเป็นผู้ให้ที่ดีก็ต้องมีการศึกษาอยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า “ชีวิตคือการศึกษ หรือชีวิตที่ดีคือชีวิตที่มีการศึกษามีการเรียนรู้หรือมีการฝึกฝน

^{๑๘} องค์กร. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒- ๔๓๓.

^{๑๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๗๗๒.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๓๙.

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), สอนนาถ-สอนจิต ชีวิตพระ-ชีวิตชาวพุทธ, (กรุงเทพมหานคร :บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗.

ไปด้วย”^{๒๒} ดังนั้น “มนุษย์จึงเป็นสัตว์ประเสริฐ ด้วยการฝึกด้วยการศึกษา ด้วยการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ถ้ามนุษย์ตั้งใจปฏิบัติตามธรรมชาติของตนที่เป็นสัตว์ผู้ฝึกได้ ก็จะเป็นผู้ที่ประเสริฐอย่างยิ่ง”^{๒๓} ดังพระพุทธภาษิตบทว่า “ผู้ฝึกตนได้แล้วเป็นผู้ประเสริฐที่สุด”^{๒๔} และพระพุทธภาษิตบทว่า “ผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะจัดว่าเป็นผู้ประเสริฐสุดที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์”^{๒๕} การศึกษาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อมนุษย์ทุกคน เพราะจะทำให้มนุษย์มีความงามและมีความเรียบร้อยทั้งด้านกาย วาจาและใจ

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙.) ได้กล่าว ไว้ในหนังสือมงคลสูตร ๓๘ ประการ ว่า พึงเคารพในการศึกษาด้วยการตั้งใจเรียนและตั้งใจปฏิบัติตามการศึกษา ๔ ประการ คือ

๑. พุทธิศึกษา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียน เพื่อให้เกิดความรู้สาขาต่าง ๆ ทั้งในทางโลกและทางธรรม ได้แก่ความรู้ในหลักพระพุทธศาสนาและหลักวิชาการสมัยใหม่

๒. จริยศึกษา ได้แก่ การศึกษาเกี่ยวกับมารยาทต่าง ๆ มีมารยาทประจำตระกูล มารยาทประจำประเทศ มารยาทเกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ เป็นต้น

๓. พลศึกษา ได้แก่ การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องกำลังกายและกำลังใจ มีการฝึกออกกำลังกายและการใช้หลักธรรมมาดำเนินชีวิตเพื่อเป็นเครื่องคุ้มกันทางใจ เป็นต้น

๔. หัตถศึกษา ได้แก่ การศึกษาเกี่ยวกับการใช้มือให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองผู้อื่น ประเทศชาติ ศาสนา เช่น ช่างปูน ช่างไม้ ช่างทาสี ช่างปั้น ช่างเขียน ช่างเสริมสวยช่างเย็บปักถักร้อย ช่างออกแบบ^{๒๖}

สรุปความว่า ความเคารพในการศึกษา คือ การรู้จักตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษาหาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม แล้วแสดงออกซึ่งความเคารพ โดยการตั้งใจศึกษาเล่าเรียนอย่างเต็มกำลังความสามารถ จะศึกษาเรื่องใดก็ตาม ก็จงศึกษาให้ถึงแก่นแท้ของเนื้อความ รวมทั้งการรู้

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), **ชีวิตที่เป็นอยู่ดี**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๕.

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **สอนนาค-สอนจิต ชีวิตพระ-ชีวิตชาวพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙.

^{๒๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๑/๑๓๓.

^{๒๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/-๒๔๕/๓๓๘.

^{๒๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **มงคล ๓๘ ประการ**, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

จักบำรุงและให้การสนับสนุนการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรม ไม่เพียงแต่การศึกษาเท่านั้นการขน
นำไปใช้งานก็เช่นกัน ควรนำความรู้ที่ได้ศึกษามาควบคู่กับคุณธรรมเพื่อนำชีวิตให้ถึงเป้าหมาย

๑.๕ อปมาทการวตา

ความประมาท เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการบำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายให้
สมบูรณ์ หลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเรียกว่า “พระไตรปิฎก” ได้แก่พระวินัยปิฎก
พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ย่อมสรุปรวมลงใน
ความไม่ประมาท พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบเทียบอัปมาทธรรมเหมือนรอยเท้าช้าง เป็นต้น
ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้าหรือมีมากเท้าก็ตาม
มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ตาม มี
ประมาณ เท้าใดพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าบังติทกล่าวว่าเลิศกว่าสัตว์มี
ประมาณเท่านั้น ฉนใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉนนั้นเหมือนกัน มีความไม่ประมาท
เป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบังติทกล่าวว่า เป็นธรรมที่
เลิศกว่ากุศลเหล่านั้น”^{๒๗}

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ที่เกี่ยวไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอย
เท้าช้างรอยเท้า ช้างชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่
แม้ฉนใดกุศลธรรมทั้งหมดก็ฉนนั้นเหมือนกันมีความไม่ประมาทเป็นมูลรวมลงใน
ความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบังติทกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น”^{๒๘}

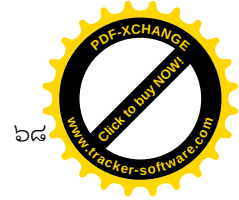
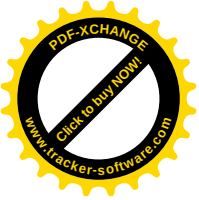
ความไม่ประมาทจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตอยู่ของเรา ก่อนที่พระ
พุทธองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ยังได้ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายเป็นปัจฉิมวาจา คือพระ
คำรัสครั้งสุดท้าย ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังฆาร
ทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๒๙}
ตัวไม่มัวเมา และไม่ลุ่มหลง ด้วยการปฏิบัติอยู่เป็นประจำมิให้ขาดบุคคลผู้หวังความเจริญก้าวหน้าใน
ชีวิตและการงาน ควรเคารพในความไม่ประมาทด้วยการปฏิบัติ ดังนี้

๑. รู้จักคุณค่าของเวลา ไม่ผัดเพี้ยนปล่อยวันคืนให้ล่วงไปเปล่า

^{๒๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๙/๗๓.

^{๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๐/๗๕.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖

๒. มองเห็นโทษของทุจริตและคุณค่าของสุจริต เลิกละเลิกเว้นทุจริต เร่งชวนขายประพตีสุจริต ประกอบแต่สิ่งที่ดีงาม

๓. ไม่ปล่อยใจให้ลุ่มหลงมัวเมาในสิ่งเฝ้ายวน และความสนุกสนานเพลิดเพลินต่าง ๆ เร่งปฏิบัติหน้าที่การงานให้สำเร็จผลด้วยดี

๔. ทำสิ่งใดก็ทำจริงจัง ไม่หละหละโลเล

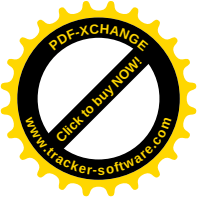
๕. มีสติสัมปชัญญะรู้จักยับยั้งชั่งใจบังคับควบคุมตนเองได้ และหัดเป็นคนรอบคอบ^{๓๐} ความไม่ประมาทถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง บุรุษก็ดี สตรีก็ดี คฤหัสถ์หรือพระภิกษุสงฆ์ ควรให้ความสำคัญในความไม่ประมาทในการใช้ชีวิตประจำวัน ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไม่ประมาท ได้แก่ การมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือการใช้สติอยู่ทุกขณะในการดำรงชีวิต ทำให้เกิดวามระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือทางเสื่อม คอยยับยั้ง คอยเตือนอยู่ตลอดเวลา ทำให้สำนึกในหน้าที่และการงานอยู่เสมอ โดยพิจารณาหลักธรรมข้อที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ มี ๕ ประการดังนี้

- ๑.) เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
- ๒.) เรามีความเจ็บเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไปได้
- ๓.) เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
- ๔.) เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจไปทั้งสิ้น

๕.) เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตามย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น^{๓๑} เพราะฉะนั้นบุคคลจึงไม่ควรตั้งอยู่ในความประมาทผู้ที่ตั้งอยู่ในความไม่ประมาททั้ง ๕ ประการดังกล่าว ถือว่าเป็นผู้ที่มีความไม่ประมาทในธรรมขั้นต่ำ ส่วนผู้ใดที่ประพฤติดตามหลักธรรมนี้แล้ว ชีวิตของผู้นั้นย่อมไม่ เป็นหมัน แม้นตายจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมเชื่อว่ามีชีวิตอยู่บุคคลผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ ปล่อยให้เวลาให้ผ่านเลยไปให้เสียเปล่า สามารถรักษาประโยชน์ของตนเองและผู้อื่นไว้ได้ ดังนั้น เมื่อมองเห็นความสำคัญและประโยชน์ของความไม่ประมาทแล้วบุคคลทั้งหลายพึงปฏิบัติด้วยความเคารพในความไม่ประมาท ซึ่งเป็นการเคารพธรรมไปในตัวด้วยเพราะความไม่ประมาทเชื่อว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่ง

^{๓๐} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม**, หน้า ๑๘๗.

^{๓๑} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙-๑๐๔.

๑.๖ ปฏิสันถารคารวตา

คำว่า ปฏิสันถาร^{๓๒} หมายถึง การทักทายปราศรัยแก่ผู้มาหา^{๓๓} ได้แก่การต้อนรับ การรับรอง^{๓๔} การแสดงการต้อนรับมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นการปิดหรืออุดช่องโหว่ คือที่แตกร้าวนั้นมีอยู่ในระหว่างตนและบุคคลอื่น หมายถึง การรู้จักสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน สร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันด้วยการต้อนรับนั่นเองเป็นการรวมน้ำใจหรือการเชื่อมสัมพันธ์ใจคนให้เป็นหนึ่งเดียว ด้วยการแสดงออกซึ่งความความรัก ความปรารถนาดี ความสมานสามัคคี มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันซึ่งกันและกันด้วยการสงเคราะห์ให้ความช่วยเหลือ ด้วยการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน ด้วยสัมพันธภาพไมตรีอันเกิดจากการเห็นอกเห็นใจกัน เข้าใจในกันและกันเพื่อยึดเหนี่ยวประสานสามัคคีกันไว้ การรวมเข้าด้วยกันการไม่ทะเลาะวิวาท ความพร้อมเพรียงและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รวมเข้าเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน^{๓๕} ลักษณะดังกล่าวมานี้ ถือเป็นความสำคัญหรือประโยชน์อันเกิดจากการมีปฏิสันถารคือการรู้จักต้อนรับนั่นเอง

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙.) ได้อธิบายว่า “ปฏิสันถาร แปลว่า ปิดช่องโหว่ หมายความว่า ในโลกอันเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่สัตว์นี้ มีช่องโหว่อยู่ ๒ ช่อง คือ ช่องโหว่ของตนเองและของคนอื่น”^{๓๖} ดังนั้น จึงต้องปิดช่องโหว่ ๒ ช่องนี้ด้วยเครื่องปิด ๒ อย่าง คืออามิสปฏิสันถารและธรรมปฏิสันถาร^{๓๗} ดังนี้

๑. อามิสปฏิสันถาร คือ การต้อนรับด้วยสิ่งของ เช่น อาหาร เครื่องดื่ม ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค เป็นต้น

๒. ธรรมปฏิสันถาร คือ การต้อนรับด้วยธรรม การต้อนรับด้วยการกล่าวแนะนำ ธรรมะการต้อนรับที่ทำให้พอดีสมควรแก่ฐานะของแขก มีการลูกรับ เป็นต้น หรือช่วยเหลือสงเคราะห์

^{๓๒} อก.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๕๓/๑๒๓.

^{๓๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๔๙๕.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๙.

^{๓๕} พระมหาสุชิน สุชีโว, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องหลักการสงเคราะห์ญาติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

^{๓๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙.), มงคล ๓๘ ประการ, หน้า ๑๘๕.

^{๓๗} อก.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๕๓/๑๒๓.

เป็นที่ปรึกษาแก้ปัญหาต่าง ๆ และช่วยทำกุศลให้ลุล่วงไปได้ด้วยดีการแสดงความเคารพในปฏิสันถาร ๒ อย่างนี้ สำหรับพระภิกษุสามเณร พึงปฏิบัติต่อพระภิกษุด้วยกันและฆราวาสผู้มาเยือน ดังนี้

อนึ่ง หากจะกล่าวสรุปวิธีการแสดงความเคารพในปฏิสันถารนั้น สรุปได้ ๕ ประการดังนี้

- ๑.) ศึกษาให้เข้าใจระเบียบและวิธีการปฏิสันถาร
- ๒.) รู้จักรับแขกให้เหมาะสมแก่ฐานะและกาลเทศะ
- ๓.) ระมัดระวังมิให้แขกต้องรอนานหรือเกิดความรู้สึกเก้อเขิน
- ๔.) แสดงความเอาใจใส่และต้อนรับแขกด้วยอัธยาศัยไมตรี

๕.) เมื่อไปเป็นแขกของผู้อื่น ต้องรู้จักเวลา แสดงความยินดีในการต้อนรับของเขา และทำตนไม่ให้เจ้าของบ้านหนักใจ^{๓๘}

๒. สาราณียธรรม ๖

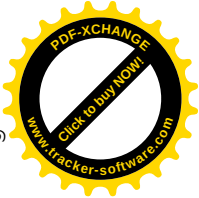
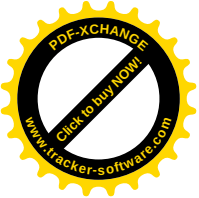
สาราณียธรรม ๖ คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ธรรมที่ทำให้เกิดความสามัคคี หลักการอยู่ร่วมกัน^{๓๙} พระพุทธศาสนาถือว่าเมื่อมนุษย์เกี่ยวข้องกับสิ่งใดจะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างถูกต้องด้วยความกตัญญู ซึ่งถือว่าเป็นการทำประโยชน์ เกื้อกูลแก่บุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องในฐานะต่าง ๆ เช่น ในฐานะบิดามารดาบุตร สามีภรรยา ญาติพี่น้อง เพื่อน ครูอาจารย์ศิษย์ ตลอดจนในฐานะเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อบุคคลต่าง ๆ จะต้องเป็นความสัมพันธ์ที่ถูก ต้องเหมาะสม ด้วยการปฏิบัติ ตามหลักธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกันที่เรียกว่า สาราณียธรรม ๖ ประการ^{๔๐} หลักธรรมที่ก่อให้เกิดความสามัคคีที่กล่าวไว้ในพุทธศาสนาเถรวาทในแง่ที่จะทำให้ประชาชนภายในชาติและสังคมอยู่กันด้วยความสามัคคีกลมเกลียว ทำให้เป็นเอกภาพ เรียกว่าหลักสาราณียธรรม^{๔๑} ซึ่งเป็นหน้าที่หรือข้อปฏิบัติที่ประชาชนควรปฏิบัติต่อผู้อื่นในสังคม ดังจะแสดงเป็นลำดับสืบไป —

^{๓๘} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม**, หน้า ๑๘๘.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๗๑.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๑-๓๒๒.

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๗/๒๕๗.

๑) **เมตตากายกรรม** หมายถึง การกระทำโดยทางกาย ที่ประกอบด้วยความเมตตา ต่อผู้อื่นทั้งต่อหน้าและลับหลัง การกระทำโดยทางกาย ที่ประกอบด้วยความเมตตานี้ได้แก่การไม่ประทุษร้าย เบียดเบียนผู้อื่น หรือกระทำการใด ๆ โดยทางกายหรือใช้กำลังทำให้ผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน^{๔๒}

๒) **เมตตาวาจากรรม** ได้แก่ พูดต่อกันด้วยเมตตา คือ ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์สั่งสอนหรือ แนะนำตักเตือนกันด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพอ่อนโยน ไม่กล่าวร้ายไม่ว่าจาหายาบคาย หรือวาจาที่ประกอบด้วยอารมณ์โทสะ แต่ใช้คำพูดที่ประกอบด้วยเมตตา คือ พูดด้วยความหวังดีเจตนาดีไม่ล่วงละเมิดผู้อื่นด้วย วาจา

๓) **เมตตามโนกรรม** หมายถึง การกระทำทางใจหรือความคิดที่ประกอบด้วยความเมตตา อันใดแก่การคิดที่จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นจากความเดือดร้อนทั้งปวง ทั้งต่อหน้าและลับหลังการ คิดถึงผู้อื่นในทางที่ดี ย่อมส่งผลให้การกระทำทางกาย วาจา ทางวาจาดีไปด้วย จึงส่งผลให้หมู่คณะ มีความสุขความเจริญตามไปด้วย

๔) **สาธารณโภคี** หมายถึงการรู้จักแบ่งปันทรัพย์สินที่ตนหามาได้ ด้วยความชอบธรรม ให้แก่ผู้ต้องการในโอกาสอันสมควร การรู้จักแบ่งปันทรัพย์สินหรือสิ่งของของตนให้กับบุคคลที่ขาดแคลนนั่นเป็น การกระทำที่ช่วยให้เกิดความรักใคร่ ตัวอย่างของสาธารณโภคีคือ การให้เพื่อยืมสิ่งของ เครื่องใช้การบริจาคทรัพย์ หรือสิ่งของให้กับผู้ประสบภัยต่างๆการบริจาคเงินแก่ผู้ที่ยากไร้ขาดแคลน การให้สิ่งของแก่ผู้ที่ยากไร้เป็นต้น

๕) **ศีลสามัญญตา** หมายถึง การรักษาศีลให้สม่ำเสมอ หรือเท่าเทียมกับคนอื่น ๆ การรักษาศีลให้เสมอกับคนอื่น ๆ ศีลในพระพุทธศาสนามีหลายระดับ เช่น ศีลของคฤหัสถ์ (ผู้ครองเรือน) ศีลของเพศบรรพชิต เป็นต้น

๖) **ทัญญูสามัญญตา** หมายถึง การมีความเห็นร่วมกับคนอื่นในทางที่ถูกต้อง ไม่ขัดแย้ง กับเพื่อนด้วยมีจิตทัญญูของตน รู้จักยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น ไม่ทำความเดือดร้อน แก่ตนเองและผู้อื่น

สาราณียธรรม ๖ ประการ สะท้อนให้เห็นถึงความรักใคร่ ความระลึกรู้ถึงกันด้วยความรักที่เป็นสาราณียะซึ่งประกอบไปด้วยความปรารถนาดีต่อกันทั้งทางกาย วาจาและใจขณะเดียวกันก็ มีความรู้ความเข้าใจในหลักการแก้ปัญหา หรือแก้ทุกข้ออย่างถูกต้องเสมอกัน (ทัญญูสามัญญตา) ปฏิบัติตามแนวทางการประพฤติปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหาโดยเสมอกัน (ศีลสามัญญตา) และก็มี การแบ่งปันช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (สาธารณโภคี) หลักธรรมทั้งหลายเหล่านี้แต่ละอย่าง ๆ เชื่อว่าสาราณียธรรม แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึงกัน เชื่อว่าปิยกรณธรรมธรรมเครื่อง ทำความรักกัน เมื่อบุคคลปฏิบัติ ตามหลักธรรมที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงกันดังกล่าว ย่อมก่อให้เกิดความ รักความสามานสามัคคีปรองดองระหว่างกัน อันเป็นการแสดงถึงการปฏิสัมพันธ์ต่อกันด้วยความกตัญญู

^{๔๒} ๐.ง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๘๒๓-๓/๒๑-๓.

ญกตวที บุตรธิดามีหน้าที่ต่อมารดาบิดาในฐานะเป็นกตัญญูและกตเวทียบุคคล คือการรู้คุณและกระทำการตอบแทน การกระทำดังกล่าวคือคุณธรรมที่ได้รับการปลูกฝังจากมารดาบิดา ให้เป็นเมตตามโนกรรม ซึ่งสามารถต่อต้านป้องกันมิให้บุตรธิดาเป็นบุคคลอกตัญญูและเป็นบุคคลที่ไม่รู้บุญคุณของผู้อื่น มารดาบิดา คือ บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณูปการของบุตรธิดา กล่าวคือเป็นพระพรหม (ผู้ทรงคุณธรรม) เป็นเทวดา (เป็นผู้คุ้มครองรักษา) เป็นบูรพาจารย์ (ครูคนแรก) เป็นพระอรหันต์ (เป็นเนื่อบาบุญอันประเสริฐ) ของบุตรธิดา ดังนั้น บุตรธิดาที่ดีที่มีคุณธรรมปฏิบัติตนยึดมั่นตามหลักสาราณียธรรม ๖ โดยสมบูรณ์ก็ย่อมส่งผลให้บุตรธิดานั้นเป็นคนดี สามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุขรวมถึงการอยู่ร่วมกับบิดามารดา การอยู่ปรนนิบัติบิดามารดาเนื่องจากการปฏิบัติตนตามหลักธรรมดังกล่าวย่อมขัดเกลาบุตรธิดาให้เป็นผู้ที่มีจิตใจที่ตั้งงาม มีความระลึกถึงบิดามารดาอยู่เสมอให้ความเคารพบิดามารดา ให้ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลต่อบิดามารดา อันเป็นผลให้บุตรธิดาทำ หน้าที่การบำรุงบิดามารดาได้โดยสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

๓. ความกตัญญูกตเวทีย

ความกตัญญู เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ในสังคมมนุษย์ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผู้อื่นและสิ่งอื่นชีวิตด้านกายภาพดำรงอยู่ได้เพราะได้รับการอุปการะเลี้ยงดูจากบุคคลต่าง ๆ มีบิดามารดา ครูอาจารย์ ญาติพี่น้อง เป็นต้น นอกจากนั้นต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งเหล่าอื่นอีก เช่น อาศัย ปัจจัย ๔ เป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตจึงจะมีชีวิตอยู่รอดได้ในส่วนจิตใจมนุษย์ก็ได้รับการปลูกฝังอบรมลักษณะคุณค่าทางจิตใจจากบุคคลอื่น มีบิดามารดาเป็นต้น ความกตัญญูนี้เป็นคุณธรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติมิใช่เฉพาะต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่ให้มีแม้แต่ต่อสัตว์และพืชทั้งหลายด้วย^{๔๓} จากการศึกษาพบว่าพระพุทธศาสนากล่าวยกย่องบุคคลที่มีความกตัญญู และให้ความสำคัญต่อบุคคลผู้มีความกตัญญู ว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากในโลก พระพุทธองค์ตรัสว่าบุคคลที่หาได้ยากมี ๒ จำพวก^{๔๔} ได้แก่

๑. บุพพการี ผู้ทำอุปการะก่อน

๒. กตัญญูกตเวทีย ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน

^{๔๓}พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), คนไทยกับป่า , พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗), หน้า ๒๑.

^{๔๔}อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

บุพการีบุคคล กับกตัญญูทเวทีบุคคล คือบุคคลที่มาคู่กันเสมอเพราะมีผู้ทำอุปการะก่อน^{๔๕} จึงมีผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและตอบแทน^{๔๖} และเป็นบุคคลที่ท่านได้ยากเพราะว่าหมู่สัตว์ส่วนใหญ่ถูกอวิชชาครอบงำ ยากที่จะมองเห็นคุณค่าของบุคคลอื่นได้

ในทางพระพุทธศาสนา จึงได้กล่าวยกย่องสรรเสริญบุคคลผู้ดำรงอยู่ในกตัญญูทเวทีตาธรรมว่า มีความสำคัญและมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องฝึกอบรมให้เกิดมีดังที่พระพุทธองค์ ได้ตรัสแนะนำให้พระภิกษุตระหนักในความกตัญญูรู้คุณ ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่าเราทั้งหลายจักเป็นผู้
กตัญญูทเวทีและอุปการะแม้เพียงเล็กน้อย ที่บุคคลอื่นกระทำในเรา
ทั้งหลายจักไม่เสื่อมสูญไปเธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้”^{๔๗}

“ภิกษุทั้งหลาย คุณธรรมข้อนี้คือ กตัญญูทเวทีตา การรู้จักตอบ
แทนคุณ เป็นภูมิธรรมของคนดี”^{๔๘}

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของกตัญญูไว้ว่า รู้อุปการะที่ท่านทำให้ ผู้รู้คุณท่านเป็นคำคู่กันกับ กตเวที และได้ให้ความหมายของคำว่ากตเวที ว่าผู้สนองคุณท่านเป็นคำคู่กันกับกตัญญู^{๔๙}

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของกตัญญูไว้ว่า ความรู้และยอมรับรู้ในบุญคุณของผู้อื่นที่มีอยู่เหนือตนเรียกว่า กตัญญูตา (กตัญญู) การพยายามทำตอบแทนบุญคุณนั้น ๆ เรียกว่า กตเวทีตา (กตเวที) คนที่รู้บุญคุณเรียกว่าคนกตัญญู คนที่ทำตอบแทนเรียกว่าคนกตเวที กตัญญูทเวทีตา หมายถึง ความรู้บุญคุณท่านแล้วทำตอบให้ปรากฏนี้เป็นธรรมประคองโลกให้เป็นอยู่ได้ และอยู่ได้ด้วยความสุข^{๕๐} อย่างไรก็ตาม คำว่ากตัญญูทเวที เป็นคำที่มาด้วยกันเมื่อกล่าวถึงความกตัญญู ก็ต้องกล่าวถึงกตเวทีไปโดยปริยายเพราะในทางปฏิบัติคุณธรรม ๒ ข้อนี้ไม่สามารถแยกจากกันได้

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓๙.

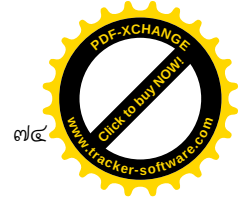
^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๔๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๔/๓๒๔.

^{๔๘} อังทุก. (ไทย) ๒๐/๓๓/๖๑.

^{๔๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๕.

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, กตัญญูทเวทีเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของโลก, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๖),

เมื่อกล่าวโดยสรุป ความกตัญญูก็คือ ความรู้และการยอมรับรู้ในบุญคุณของบุคคลสัตว์
สิ่งของ และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ที่มีต่อตัวเราทั้งทางตรงและทางอ้อม กตเวที คือพยายามกระทำ
ตอบด้วยการทดแทนพระคุณช่วยเหลืออุปการะ ยกย่องบำรุงรักษาให้คงอยู่ในสภาพที่ดีงาม
เพื่อความสงบสุขของสังคม และเพื่อความสมดุลทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

๓.๑ ความสำคัญของความกตัญญู

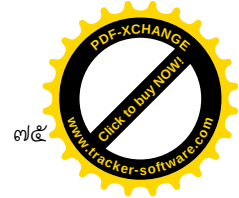
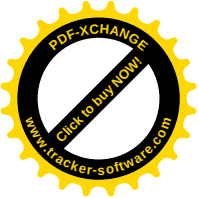
จากการศึกษาพบว่า ความกตัญญูกตเวทีเป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษยชาติ
เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ทำให้มีความสัมพันธ์กันในสังคมมนุษย์ และเป็นบ่อเกิดแห่งความ
รับผิดชอบต่อความเป็นมนุษย์ และเป็นคุณธรรมเบื้องต้นของมนุษยธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นเครื่อง
ทำลายความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของความดี เป็นเหตุให้เกิดความสุขุมรอบคอบความสำนึกใน
หน้าที่และความรับผิดชอบโดยลำดับ^{๕๑}

พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ) กล่าวถึงความกตัญญูไว้ว่า นักปราชญ์ใน
อินเดียได้เขียนสอดแทรกความกตัญญูไว้ในวรรณกรรมทุกเรื่องเพื่อสอนใจเยาวชน ทางด้านวรรณคดี
ในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ชาดกต่าง ๆ เป็นนิทานสอนใจ ก็แฝงไว้ด้วยความกตัญญูกตเวทีเกือบทุก
เรื่องเพื่อสอนให้ลูกมีความกตัญญูกตเวทีต่อบิดามารดา ไม่ประทุษร้ายพ่อแม่ ไม่ทำอะไรให้ พ่อแม่
เข้าใจเจ็บไข้ดูแลรักษาช่วยเหลือกิจการ เมื่อพ่อแม่ต้องการ ในประเทศจีน ปรชญาเมธี ได้แก่ ขงจื้อ
ได้เขียนหลักปฏิบัติเกี่ยวกับความกตัญญูให้ลูกปฏิบัติต่อพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยายสอนให้บุคคลรู้จักเคารพ
นบนอบนับถือผู้มีพระคุณ ประเพณีของจีน เช่น ตื่นเช้าต้องจัดรูป ๓ ดอก ไปยืนหน้าบ้านเพื่อไหว้
ฟ้าดินเพื่อระลึกถึงบุญคุณของแผ่นดินและฟ้า^{๕๒} ยกย่องคนกตัญญูว่าเราจะดูคน ไม่ต้องไปดูแหวนที่
สวมนิ้ว สายสร้อยห้อยคอ รถยนต์ สิ่งเหล่านั้นเป็นเปลือกทั้งนั้น แต่ดูว่าเขามีคุณธรรมคือมีความ
กตัญญูกตเวทีขนาดไหน เขาปฏิบัติต่อพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยาย เครือญาติอย่างไร คนดีย่อมมีความ
หนักแน่นอดทนให้การดูแลบำรุงรักษาบิดามารดาให้อยู่เป็นสุขเพราะพ่อแม่เป็นพระประจำบ้าน
เป็นเทวดาประจำบ้าน ไม่ต้องไปกราบไหว้เทวดาที่ไหน กราบไหว้บิดามารดาก็พอแล้ว การเคารพ
กราบไหว้พ่อแม่เป็นมงคลชีวิต^{๕๓}

^{๕๑}อำนวย จันเงิน, “การพัฒนาความกตัญญูกตเวทีตามแนวคิดของพระพุทธวรญาณ” (ทองย้อย
กิตติทินโน), วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต, (ภาควิชาสารัตถศึกษาบัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ
มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๘.

^{๕๒}พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ), กตัญญูกตเวทีเป็นเครื่องหมายของคนดี, (กรุงเทพมหานคร
: ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๖-๗.

^{๕๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๐.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวถึงความกตัญญูว่าความกตัญญูนั้นไม่มี เฉพาะมนุษย์เท่านั้น ความรู้คุณของวัตถุสิ่งของก็เป็นกตัญญู ไม่ว่าจะเป็นถนนหนทาง บ้านที่พักอาศัยธรรมชาติแวดล้อมที่เราอยู่ทุกสิ่งล้วนมีบุญคุณ จึงมีภาษิตว่า “นิมิตฺตํ สาธุจฺจํ ปาณํ กตญฺญูกตเวทิตา” แปลว่า ความรู้คุณและประกาศตอบแทนคุณนั้นให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายของคนดี^{๕๔}

๓.๒ ลักษณะของความกตัญญู

ปิ่น มุทุกันต์ กล่าวลักษณะของคนมีความกตัญญู ไว้ ๒ ลักษณะ^{๕๕} ได้แก่

๑. กตัญญูชั้นสามัญ เป็นการรู้อุปการคุณที่บุคคลอื่นทำให้แก่ตนจะยอมรับรองว่าใครมีคุณก็ต่อเมื่อเขาทำอะไรให้กับตนเท่านั้น เช่น ยอมรับว่าบิดามารดามีพระคุณเพราะได้เลี้ยงดูเรามา ยอมรับว่าครูอาจารย์มีพระคุณเพราะได้อบรมสั่งสอนศิลปวิทยาการ ยอมรับว่าญาติพี่น้องมีบุญคุณเพราะท่านเหล่านั้นเคยให้ข้าวให้น้ำรับประทาน รวมความว่ากตัญญูอย่างสามัญทั่วไป หมายถึงรู้อุปการคุณที่บุคคลอื่นทำให้เรา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกตเวทิตี คือ การตอบแทนคุณ

๒. กตัญญูชั้นสัตบุรุษ เป็นความกตัญญูชั้นสูง หมายถึง การรู้จักคุณธรรมความดีอันมีอยู่ในตัวบุคคลอื่น ใครมีความดีก็รู้ว่าเขาเป็นคนดีไม่ว่าจะทำอะไรให้เราหรือไม่ก็ตามไม่ยึดเอาตัวเองออกเป็นเครื่องวัดความดีของคนอื่น เป็นการตัดสินความดีด้วยความดีและรู้จรรยาทั้งว่าธรรมทั้งหลายมีคุณค่าอย่างไร และพยายามถ่ายทอดคุณลักษณะที่ดีนั้นมาใส่ตัวเราเพื่อจะได้ทำความดีเป็นแบบอย่างที่ดีเหมือนเขา

๓.๓ ประเภทของความกตัญญู

จากการศึกษาพบว่า ความกตัญญู มี ๔ ประเภท ได้แก่

๑) ความกตัญญูต่อบุคคล ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ และญาติ

๒) ความกตัญญูต่อสถาบัน ได้แก่ สถาบันชาติ สถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์

^{๕๔}พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ธรรมะและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒.

^{๕๕}ปิ่น มุทุกันต์, มงคลชีวิตภาค ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๑๗-๑๒๐.

๓) ความกตัญญูต่อสัตว์ ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉาน เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สุนัข

๔) ความกตัญญูต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

๓.๓.๑ ความกตัญญูต่อบุคคล

ก.ความกตัญญูต่อพระพุทธเจ้า

ความกตัญญูต่อพระพุทธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นพระบรมศาสดาพระพุทธเจ้า ในฐานะเป็นผู้ทรงก่อตั้งพระพุทธศาสนาได้ทรงบำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลาอันยาวนานเพื่อการขนเหล่าสรรพสัตว์ออกจากสังสารวัฏ โดยการนำหลักสัจธรรมที่ทรงค้นพบประกาศให้ชาวโลกได้รับรู้และปฏิบัติตามเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นผู้มีอุปการคุณ ทรงเป็นปูชนียบุคคลของพุทธบริษัทในฐานะทรงพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ^{๕๖}

ข.ความกตัญญูต่อพระสงฆ์

พระสงฆ์เป็นรัตนอย่างหนึ่งในสังคหะสูงสุดของพุทธศาสนิกชนกล่าวคือเป็นหนึ่งในพระไตรรัตน์หรือแก้ว ๓ ประการ ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดพระศาสนา เป็นศาสนทายาท และเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนพระสงฆ์ คือ ชุมชนอันประเสริฐซึ่งเกิดจากท่านผู้รู้ผู้ดำเนินตามอย่างพระพุทธเจ้ามาอยู่ร่วมกัน เป็นแหล่งที่ดำรงรักษารธรรม และเป็นแหล่งแห่งกัลยาณมิตรที่จะช่วยเกื้อหนุนให้ผู้ศึกษาเจริญงอกงามขึ้นไปในชีวิตอันประเสริฐจนสามารถเข้าถึงธรรมตามอย่างพระพุทธเจ้า^{๕๗} จากการศึกษาพบว่าพระสงฆ์แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

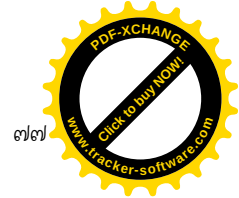
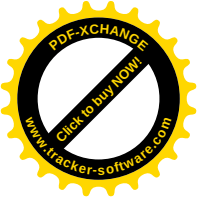
๑. สมมติสงฆ์ หมายถึง กุลบุตรผู้เข้ามาบวชเป็นภิกษุด้วยญัตติจิตตุดตถกรรม เพื่อปฏิบัติและรักษาพระธรรมวินัยตามความรู้ความสามารถ และปฏิบัติตนเพื่อความสะอาด สว่าง สงบแห่งจิตใจ

๒. อริยสงฆ์ หมายถึง หมู่สาวกของพระพุทธเจ้าผู้บรรลุนิพพานตั้งแต่ระดับต้น (พระโสดาปัตติมารค) จนถึงระดับสูง (พระอรหันต์)^{๕๘} จึงกล่าวได้ว่า พระสงฆ์ หมายถึง หมู่ชนที่

^{๕๖} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), พระธรรมเทศนาในพระราชสำนัก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรไทย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๘๕.

^{๕๗} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ๓ ไตร, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เพื่อฟ้าพรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๓๐.

^{๕๘} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๙๕.

ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย^{๕๙} เพื่อเป็นศาสนทายาทสืบอายุพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่จะปฏิบัติหน้าที่เป็นศาสนบุคคลที่พึงปฏิบัติ และบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม

ค.ความกตัญญูต่อบิดามารดา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา บิดามารดาเป็นบุคคลผู้มีคุณูปการต่อบุตรธิดาเหลือคณานับฐานะของบิดามารดาจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นฐานะที่สูงส่ง เป็นปูชนียบุคคลของบุตรพระพุทธองค์ได้ตรัสฐานะของบิดามารดาไว้ ๔ ประการ^{๖๐} ได้แก่

๑. เป็นพระพรหมของบุตร (พรหมชาติ มาตาปิตโร)
๒. เป็นครูคนแรกของบุตร (บุพพาจารย์ชาติ มาตาปิตโร)
๓. เป็นเทวดาคนแรกของบุตร (บุพพาเทวาติ มาตาปิตโร)
๔. เป็นอาหุไนยบุคคล (อาหุเนยยาติ มาตาปิตโร)

ฐานะของบิดามารดาแต่ละประการ มีคำอธิบายดังนี้

๑.) เป็นพระพรหมของบุตรเนื่องจากผู้เป็นบิดามารดามีความประพฤติดีเช่นกับพรหม เพราะท่านประพฤติพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ ได้แก่เมตตาความรักและปรารถนาดีต่อบุตรกรุณาความสงสารห่วงใยเมื่อบุตรประสบทุกข์ มุทิตาความชื่นชมยินดีเมื่อบุตรได้ดี และอุเบกขาคอยฟังดูอยู่ห่าง ๆ ไม่ก้าวร้าวชีวิตเมื่อบุตรมีครอบครัวแล้ว

๒.) เป็นบุรพเทพของบุตร เนื่องจากบิดามารดาได้ประพฤติดีเช่นกับเทพ คือการไม่คำนึงถึงส่วนเสียของบุตร มุ่งแต่ให้บุตรเกิดความสุขความเจริญเท่านั้น เช่นกับวิสุทธิเทพ (พระอรหันต์) ที่ไม่คำนึงถึงความผิดของบุคคลหวังแต่จะให้มีความสุขเจริญรุ่งเรือง การที่บิดามารดาได้ชื่อว่าเป็นบุรพเทพเพราะว่าท่านได้ประพฤติดีดังเทพแก่บุตรก่อนเทพอื่นใดดังนั้นเทพทั้งหลายนอกจากบิดามารดาล้วนเป็นเทพที่ทำอุปการคุณต่อบุตรภายหลังบิดามารดา จึงชื่อว่าปัจฉาเทพในพระพุทธศาสนา มีเทพ ๓ ประเภท^{๖๑} ได้แก่

(๑). สมมติเทพ ผู้ที่ได้รับสมญานามว่าเป็นเทพโดยสมมติจากมหาชน ได้แก่พระราชและพระราชวงศ์

(๒). อุบัติเทพ เทวดาที่อุบัติในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ เป็นเทวดาโดยกำเนิด

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๖๐} อ.จตุกก . (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗.

^{๖๑} ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๐.

(๓). วิสุทธิเทพ ผู้ที่เป็นเทพโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่พระอรหันตชีนาสพ และพระปัจเจกพุทธเจ้า

๓.) เป็นบูรพาจารย์ของบุตร เนื่องจากบิดามารดาเป็นผู้ได้อบรมสั่งสอนบุตร ก่อนบุคคลอื่นนับตั้งแต่แรกเกิดมาบิดามารดาได้อบรมพร่ำสอนให้รู้จักกิน นอน เดิน พูด ตลอดจน ความรู้และคุณธรรมจริยธรรมต่าง ๆ จวบจนเติบโตใหญ่จึงเป็นครูอาจารย์คนแรกต่อมาบุตรจึงได้รับการ อบรมสั่งสอนจากครูอาจารย์คนอื่นนอกจากบิดามารดา เรียกว่า ปัจฉาจารย์

๔.) เป็นอาหุไนยบุคคลของบุตร เนื่องจากบิดามารดาเป็นผู้มีอุปการคุณต่อบุตร ทุกด้าน สมควรที่บุตรจะต้องสักการบูชาด้วยวัตถุสิ่งของและการเลี้ยงดูตอบแทน เช่นเดียวกับพระ อรหันต์ซึ่งเป็นผู้ที่บุคคลทั่วไปควรสักการบูชา^{๖๒}

เมื่อกล่าวโดยสรุป บิดามารดามีฐานะเป็นผู้ทำคุณประโยชน์แก่บุตรอย่างมหาศาลและอยู่ในฐานะที่เป็นพระพรหม ครูคนแรก เทวดาคนแรก และอาหุไนยบุคคลของบุตรสมควรที่บุตรทุกคน จะต้องตระหนักในคุณูปการดังกล่าว ด้วยการกระทำตอบแทนตามหน้าที่ของตน ดังนั้น ฐานะของ บิดามารดาจึงเป็นฐานะที่สูงส่งสำหรับบุตรส่วนบุตรต้องตระหนักในหน้าที่อันพึงปฏิบัติ ต่อบิดา มารดาและมีความไม่ประมาทในการทำหน้าที่ของตนเอง

ค.ความกตัญญูต่อครูอาจารย์

จากการศึกษาพบว่า ในพระพุทธศาสนาครูมีบทบาทที่สำคัญมาก ครูอยู่ในฐานะ เป็นกัลยาณมิตร^{๖๓} ของศิษย์ ซึ่งหมายถึงบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะทำหน้าที่ในการ สั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรค แห่งการฝึกฝนอบรมที่ถูกต้อง^{๖๔} ความเป็นกัลยาณมิตร กล่าวได้ว่าเป็นบุคคลที่ควรถือเอาเป็น แบบอย่างที่ดี ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ความมีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ถือได้ว่าเป็นทั้งหมดของพรหม จรรย์”^{๖๕} คำว่า กัลยาณมิตรเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ หมายถึงการประพฤติปฏิบัติหรือ การศึกษาเรียนรู้

^{๖๒} พุทธศาสนิกฯ, พ่อแม่สมบูรณ์แบบ, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๕- ๑๘.

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๘๙/๕๗.

^{๖๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม. (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๖๒๒-๖๒๓.

^{๖๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๓.

ในพระพุทธศาสนา เมื่อศิษยานุศิษย์ สัทธินิหาริก อันเตวาลิกได้ระลึกนึกถึงอุปการคุณของครูอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ช่วยอนุเคราะห์แนะนำสั่งสอนให้เจริญด้วยวิชาความรู้และคุณความดี แล้วควรที่ศิษยานุศิษย์ สัทธินิหาริก อันเตวาลิก จะต้องตอบแทนอุปการคุณของท่านโดยการประพฤติตนเป็นคนว่าง่ายสอนง่ายแสดงความเคารพนับถือ ไม่ลบหลู่ดูหมิ่นหรือยกตนเทียมท่าน ยึดเอาความกตัญญูเป็นอารมณ์ว่า ผู้รู้คุณย่อมยินดีในผู้มีพระคุณ ดังแมลงผึ้งรู้ว่าบัวมีคุณ^{๖๖} ศิษย์พึงแสดงความเคารพนับถือ ตามหลักปฏิบัติในเรื่องทิศ ๖ ดังนี้

๑. พึงลุกขึ้นต้อนรับ แสดงความเคารพเสมอเมื่อเห็นครูอาจารย์เดินผ่านหรือแม้ในกรณีที่กำลังสอนอยู่ในห้องเรียน การกระทำเช่นนี้เป็นการแสดงออกซึ่งความอ่อนน้อมถ่อมตนและให้เกียรติครูผู้ให้วิชาความรู้

๒. เมื่อมีปัญหาไม่เข้าใจในบทเรียน จะต้องเข้าไปหาซักถามขอคำแนะนำปรึกษา ฟังคำอธิบาย แล้วนำไปประพฤติปฏิบัติ ตามสมควรแก่สติปัญญา

๓. ในเวลาเรียนจะต้องตั้งใจฟังด้วยดีไม่แสดงกิริยาที่ไม่สุภาพ เช่น สบหูหรือหยอกล้อเล่นกัน ซึ่งเป็นกิริยาอาการที่แสดงถึงความไม่เคารพ ไม่ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน

๔. เมื่อครูอาจารย์มีกิจธุระเรียกใช้ จะต้องเข้าไปเพื่อรับใช้บริการให้ความสะดวกซึ่งเป็นการแบ่งเบาภาระบางอย่างที่ครูไม่จำเป็นต้องทำด้วยตนเอง หรือ ช่วยเป็นธุระในกิจการต่าง ๆ เช่น ช่วยส่งเอกสาร ช่วยถือหนังสือให้

๕. ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เพื่อไม่ให้เป็นที่หนักใจแก่ครูอาจารย์ เพราะครูอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมต้องการเห็นศิษย์มีความรู้ดี มีความประพฤติดี และเชื่อฟังอยู่ในโอวาท^{๖๗}

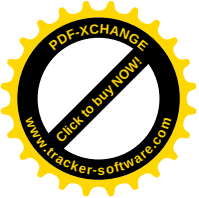
ข. ความกตัญญูต่อญาติ

ญาติ คือ บุคคลผู้รู้จักกัน ผู้ที่มีความคุ้นเคยกันย่อมมีนัยกว้าง กล่าวคือ ใครก็ตามที่เรารู้จัก^{๖๘} ทั้งที่เป็นสายโลหิต คือ ญาติร่วมสายเลือดเดียวกันหรือไม่ใช่ก็ตาม และเรามีความสัมพันธ์สนมคุ้นเคยมากหรือน้อย ก็นับว่าเป็นญาติเหมือนกันและมีอีก ๓ คำ คือ มิตรอำมาตย์ และสหาย จะมาด้วยกันเสมอ มีความหมายใกล้เคียงสอดคล้องกับคำว่าญาติมิตร คือ คนรู้จักกัน

^{๖๖} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร), มงคลยอตชีวตฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๙), หน้า ๔๕๑-๔๕๒.

^{๖๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๘/๒๐๓.

^{๖๘} พุทธศาสนิกฯ, พุทธจริยา, (กรุงเทพมหานคร : หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๕), หน้า ๓๓๕.

เพราะการใช้ของในเรือนร่วมกัน เช่น ให้ของแก่กันและกันหรือรับของจากกัน อำมาตย์ คือ ผู้ร่วมงานกัน ทำประโยชน์ร่วมกัน เช่น ปรีกษาหารือกัน หรือไปมาด้วยกัน สหาย คือ เพื่อนร่วม การงานในอิริยาบถทั้งหลาย หรือผู้ไปด้วยในกิจทั้งหลาย และผู้มีความเลื่อมและความเจริญร่วมกัน^{๖๙} ดังคำที่ พระโพธิสัตว์กล่าวว่า

“บุคคล ชื่อว่าเป็นมิตร เพราะเดินร่วมกัน ๗ ก้าวเท่านั้น

ชื่อว่าเป็นสหาย เพราะเดินร่วมกัน ๑๒ ก้าว

ชื่อว่าเป็นญาติ เพราะอยู่ร่วมกัน ๑ เดือน หรือกึ่งเดือน

ชื่อว่าเสมอกับตน ก็เพราะอยู่ร่วมกันยิ่งกว่านั้น

ข้าพเจ้านั้น จะพึงละทิ้งมิตรที่ชื่อกาฬกัณณี ซึ่งสนิทสนมกัน

มานาน เพราะเหตุแห่งความสุขส่วนตัวได้อย่างไร”^{๗๐}

ญาติ จึงมีความสอดคล้องกับพระพุทธพจน์ว่า “วิสสาสปรมา ญาติ” แปลว่า ญาติมีความคุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง^{๗๑}

จากการศึกษาดังกล่าวทำให้ทราบว่า ความกตัญญูต่อญาติตามความหมายของ พระพุทธศาสนา มี ๒ อย่าง คือ กตัญญูด้วยการการสงเคราะห์ด้วยวัตถุสิ่งของ รวบรวมประมวล จัดหาสิ่งของเครื่องใช้จำเป็นในการดำรงชีวิตนำมาช่วยเหลือเกื้อกูลเอื้อเฟื้อแก่ญาติสายโลหิตคนใกล้ ชิดและความรู้ศิลปวิทยา คือเป็นที่พึ่งที่อาศัย เป็นตัวอย่างแบบอย่างในการดำเนินชีวิตประกอบด้วย สติปัญญาดีมั่นในกฎหมาย ประเพณี วัฒนธรรม ศีลธรรมอันประเสริฐ เป็นจุดมุ่งหมายเป้าหมาย ของชีวิต ยินดีในการอนุเคราะห์สงเคราะห์ ถวายทอดความรู้คู่คุณธรรมแก่ญาติ ชื่อว่าเป็นผู้ อนุเคราะห์สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่เลิศสิ่งที่ประเสริฐสิ่งที่ล้ำคุณค่าของชีวิต ในบรรดาการสงเคราะห์ทั้ง สองนั้น การสงเคราะห์ด้วยการให้ความรู้ถือว่ามีความสูงส่งกว่าการสงเคราะห์ด้วยอามิส เพราะ เมื่อบุคคลมีสติปัญญาความรู้ ย่อมสามารถแสวงหาวัตถุได้แต่วัตถุภายนอกนั้นถ้าหากไม่มีปัญญา รักษาแล้วย่อมหมดสิ้นไป

^{๖๙} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๓๙๓-๓๙๔.

^{๗๐} พ. จ. (ไทย) ๒๕/๒๐๔/๙๖.

^{๗๑} พ. ข. (ไทย) ๒๗/๗๔/๓๑.

๓.๓.๒ ความกตัญญูต่อสถาบันหลัก

ในประเทศไทยมีสถาบันหลัก ๓ สถาบัน คือ สถาบันชาติ สถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันชาติเป็นสถาบันหนึ่ง ซึ่งมีองค์ประกอบหลายอย่างที่เป็นเครื่องหมายของความเป็นชาติ แต่องค์ประกอบสำคัญที่บ่งชี้ถึงความเป็นชาติ ได้แก่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของชาติไทย

ก. ความกตัญญูต่อประเทศชาติ

ในสถาบันแรก คือ ชาติ คำว่า ชาติ หมายถึง ประเทศ ประชาชนที่ป็นพลเมืองของประเทศ กลุ่มชนที่มีความรู้สึกในเรื่องเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา ประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมอย่างเดียวกัน หรืออยู่ในปกครองรัฐบาลเดียวกัน หรือประชาชาติก็ว่า^{๗๒}

ข. ความกตัญญูต่อพระศาสนา

พุทธศาสนิกชนควรระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผู้ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้ปฏิบัติตามคำสั่งสอน และทรงประดิษฐานพระศาสนาไว้ให้ผู้นับถือได้รู้ และปฏิบัติตามสืบมาจนบัดนี้ การที่พระพุทธศาสนาจะทรงอยู่ หรือดำรงอยู่ได้ หรือจะเจริญก้าวหน้าหรือสูงส่งขึ้นกว่าเดิมได้นั้น จะต้องอาศัยพุทธบริษัทเป็นกำลังสำคัญในการช่วยกันทำนุบำรุงรักษาและเผยแผ่ให้สืบเนื่องยาวนานต่อไป การปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพถือว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง เพราะแม้แต่พระพุทธองค์ซึ่งเป็นผู้ประเสริฐสุดในโลก ก็ทรงให้ความสำคัญต่อพระธรรมเคารพพระธรรม ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสกับพระอานนท์ว่า “ดูกรอานนท์ พระธรรมและพระวินัยอันใดที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ พระธรรมและพระวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอ โดยกาลล่วงไปแห่งเรา”^{๗๓} พระพุทธดำรัสนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญต่อพระธรรม เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งพระธรรมก็คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ^{๗๔} ให้ถือเป็นเหมือนตัวแทนพระพุทธเจ้านั่นเอง และให้พุทธบริษัททั้งหมดอยู่กันตามหลักการของพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก ถือเอาพระไตรปิฎกเป็นที่พึ่งพิงและอ้างอิง

^{๗๒} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๒๖๖.

^{๗๓} ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๑๔๒/๑๓๙

^{๗๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘๓.

เป็นมาตรฐานสุดท้ายในการตัดสินความ^{๗๕} โดยการตั้งใจศึกษาศาสนาให้ซาบซึ้งว่า ส่วนนี้ข้อห้าม ส่วนนี้ขออนุญาต ส่วนนี้ควรเว้น ส่วนนี้ควรปฏิบัติ และประพฤติปฏิบัติตามโอวาทในศาสนา นี้ชื่อว่าคนกตัญญูต่อพระศาสนา^{๗๖}

ค.ความกตัญญูต่อพระมหากษัตริย์

ในสังคมไทยสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นสถาบันที่สูงยิ่งในความรู้สึกของคนไทย อาจจะเป็นเพราะว่ากษัตริย์ไทยนั้นทรงเป็นผู้นำในทุกทาง ในอดีตก็เป็นแม่ทัพออกหน้าทหารในการรบกับศัตรู ทำหน้าที่เป็นทั้งพ่อและผู้ปกครองลูก คือ ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์คนไทยจึงรักและเทิดทูน กษัตริย์ฝังแน่นลงไปในสายเลือด รักและเคารพกษัตริย์เพราะถือว่าพระองค์ได้ประกอบคุณความดีสิ่งใดเป็นของกษัตริย์คนไทยก็เคารพบูชา เพราะถือว่าเป็นของสูงความรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณนี้ ได้สืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน

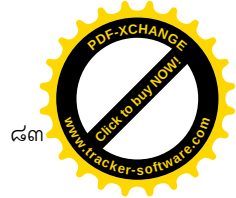
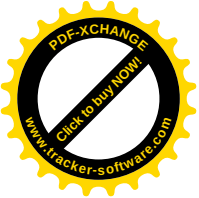
ง.ความกตัญญูต่อสัตว์

สัตว์เกือบทุกชนิดล้วนแต่มีบุญคุณต่อมนุษย์ทั้งนั้น เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย ที่ใช้เป็นพาหนะเทียมลากเข็นคนหรือวัตถุสิ่งของให้คนได้ประโยชน์จากการใช้ทำงานของสัตว์ หรือช่วยไถนา สัตว์บางชนิดให้น้ำมันแก้มนุษย์ เมื่อมันตายลงไปมนุษย์ก็เอาเนื้อมันมากินเป็นอาหาร และเกือบทุกส่วนในร่างกายของสัตว์มาผลิตเป็นอุปกรณ์เครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น เอาน้ำนมมันมาทำรองเท้า เข็มขัด กระเป๋าใส่สตางค์ กระเป๋าเดินทาง ซึ่งนับว่าเป็นสัตว์ที่มีคุณประโยชน์ต่อมนุษย์มากมาย แม้แต่มูลสัตว์บางชนิดก็ใช้ทำปุ๋ยได้เป็นอย่างดี จากการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเรื่องกรรม คือ การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ พระพุทธศาสนาถือว่าการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือเจตจำนงนี้จัดเป็นกรรมและเมื่อกรรมก่อตัวขึ้นไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตามบุคคลผู้ทำกรรมจะต้องได้รับผลของกรรมเสมอ^{๗๗} ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาร่วมชะตากรรมเดียวกัน ย่อมมองเห็นคุณค่าและความสำคัญในชีวิตของตนเอง ไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉานล้วนมีสิทธิดำรงชีวิตอยู่เท่าเทียมกัน ดังนั้นมนุษย์ต้องมองเห็นคุณค่าของชีวิตทั้งหลายที่เกิดมาร่วมชะตากรรมเดียวกันกับตน

^{๗๕} พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิต โต), “พระธรรมวินัย กฎหมาย ทัฎฐิ และผลประโยชน์ กรณีความเห็นขัดแย้งกันในเรื่อง พ.ร.บ. สงฆ์ ฉบับใหม่”, ในสารนิพนธ์พุทธศาสนศรัทธาบัณฑิต รุ่นที่ ๔๗, รวบรวม และจัดพิมพ์โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๙.

^{๗๖} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร), มงคลยถาชีวิตฉบับสมบูรณ์, หน้า ๔๕๓.

^{๗๗} อ.ป.ญก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐.

ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “สัตว์ทั้งหลายรักสุขเกลียดทุกข์ฉันใด เราก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันนั้น เราอยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย สัตว์เหล่าอื่นก็อยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตายเหมือนกัน”^{๗๘}

จ.ความกตัญญูต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

ธรรมชาติ หมายถึง สิ่งเกิดขึ้นและเป็นอยู่ตามธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ^{๗๙} ส่วนคำว่าสิ่งแวดล้อม หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ทั้งทางธรรมชาติและทางสังคมที่ แวดล้อมมนุษย์^{๘๐} ได้แก่ ของที่เกิดเองตามวิสัยของโลก เช่น คน สัตว์ ต้นไม้^{๘๑} มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ไม่ใช่ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นส่วนหนึ่งของมนุษย์ มนุษย์จึงต้องทำตัวให้เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เมื่อใดที่มนุษย์ทำตัวให้แปลกแยกไปจากธรรมชาติ จะทำให้สิ่งมีชีวิตไม่สามารถจะดำรงชีวิตอยู่ต่อไปได้ ดังนั้น ธรรมชาติจึงมีความสำคัญต่อชีวิตทุกชีวิตในโลกนี้ ในพระพุทธศาสนามีเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติหลายครั้งที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการประสูติ การค้นพบพระสัจธรรมของพระพุทธเจ้าใต้ต้นโพธิ์ ซึ่งนับเป็นการค้นพบหัวใจ หรือแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาที่พระสงฆ์ได้ปฏิบัติตามอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๔. ความสามัคคี

สามัคคีธรรมจัดเป็นหลักธรรมหรือหลักปฏิบัติสากลของสังคมมนุษย์ทั่วโลกก็ว่าได้ เพราะหากชนชาติใดมีความสามัคคีกัน ปัญหาต่าง ๆ ความขัดแย้งความเสื่อมโทรมด้านต่าง ๆ ในสังคมนั้น ๆ ก็จะมีน้อยหรือไม่มีเลย ทั้งนี้ก็เพราะต่างคนต่างยึดหลักความรัก ความสมัครสมานสามัคคีนั่นเอง ฉะนั้นการมีความเข้าใจถึงความหมาย ลักษณะ และประเภทของความสามัคคีนั่น จึงนับว่ามีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งของสังคมมนุษย์ในปัจจุบันที่กำลังประสบกับสภาวะการณ์ต่าง ๆ ทั้งดีและไม่ดี เมื่อมีความเข้าใจในคำสอนเรื่องสามัคคีธรรมเป็นอย่างดีและถูกต้องแล้ว การพัฒนาสังคมประเทศชาติไปสู่ความเจริญความสงบร่มเย็นก็เป็นเรื่องที่ทำได้ง่ายและเกิดผลของการพัฒนาได้อย่างดีเยี่ยม การทำความเข้าใจถึงความหมาย ลักษณะประเภทและความสำคัญของสามัคคีธรรม เพื่อประโยชน์ในการนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน และเป็นแนวทางในการพัฒนาสังคมในภาพรวมต่อไปหากจะใช้หลักสามัคคีธรรมในทางพระพุทธศาสนาต้องอาศัยหลักสาราณียธรรม ความเจริญและความเสื่อมของสังคมมนุษย์นั้น พิจารณาได้จากการร่วมแรงกาย

^{๗๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๓/๕๐๒.

^{๗๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๔๒๐.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๘๒๑.

^{๘๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๐๗.

ใจกันของผู้คนในสังคมนั้น ๆ กล่าวคือ ต้องพิจารณาถึงความสามัคคีของผู้คนในสังคมนั้น ๆ ว่าเป็นอย่างไร มีความสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันแค่ไหน เป็นต้น โดยศึกษาให้เข้าใจถึงความหมายของคำว่าสามัคคี ดังนี้

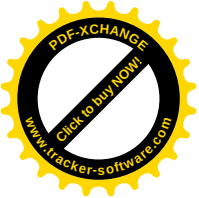
พระวินัยปิฎก ในพระวินัยปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสถึงสังฆราชา สังฆเภท และสังฆสามัคคีของพระภิกษุสงฆ์ไว้ ดังนี้ พระอุบาลีเถระทูลถามพระพุทธเจ้าถึงสังฆราชา สังฆเภท และสังฆสามัคคี พระพุทธเจ้าตรัสบอกโดยสรุปใจความแห่งพุทธพจน์ได้ว่า สังฆราชา หมายถึง ความร้าว ฉานของหมู่คณะหรือสงฆ์ภิกษุกลุ่มหนึ่ง เมื่อแบ่งออกแล้วได้ฝ่ายละไม่ถึง ๔ รูป หรือถึง ๔ รูปเพียงฝ่ายเดียว อีกฝ่ายมีเพียง ๒-๓ รูปเท่านั้น รูปหนึ่งเสนอให้จับสลากโดยอ้างว่าเป็นธรรมเป็นวินัย เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ขอให้ชอบใจการจับสลากนั้น ถ้ามีการจับสลาก การแตกแยกเกิดขึ้น การทำเช่นนี้เรียกว่า “สังฆราชา แต่ไม่เป็นสังฆเภทและผู้ที่จะทำสังฆราชาได้ มีเพียงพระภิกษุจำพวกเดียวเท่านั้น คนอื่นทำไม่ได้”^{๘๒} สังฆเภทคือเหตุความแตกกันของหมู่คณะหรือสงฆ์ได้แก่งงงให้แตกกัน คือ ทำลายพระสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันในสีมาเดียวกัน ในวัดใดวัดหนึ่งให้แตกเป็นกลุ่มก้อนจนถึงไม่ร่วมอุโบสถสังฆกรรม ต้องแยกออกทำอุโบสถสังฆกรรม หรือปวารณากรรม หรือสังฆกรรมอื่น ๆ เป็น ๒ หมู่ “ถ้ามีพระภิกษุจำนวนมากกว่า ๔ รูปขึ้นไป รูปหนึ่งนำเรื่องธรรม เรื่องวินัย พุทธภาษิต พุทธจริยา พุทธบัญญัติ อาบัติต่าง ๆ มาเสนอให้จับสลากด้วยเรื่องดังกล่าวจนสงฆ์ ๒ ฝ่ายแตกกันไม่ร่วมอุโบสถปวารณาสังฆกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน” การกระทำ เช่นนี้ เรียกว่า “สังฆเภท คือ การทำสงฆ์ให้แตกกัน เป็นอนันตริยกรรม”^{๘๓} พระพุทธเจ้าตรัสสังฆเภทไว้ว่า “ภิกษุทำลายสงฆ์ต้องเกิดในอบายตกนรกอยู่ชั่วกัปฯ ภิกษุผู้ยินดีในการแตกพวกไม่ตั้งอยู่ในธรรมย่อมเสื่อมจากธรรมอันเกษมจากโยคะ ภิกษุทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันแล้วย่อมไหม้ในนรกตลอดกัปฯ”^{๘๔} ส่วนสังฆสามัคคี ได้แก่ ความสามัคคีปรองดองกัน ความพร้อมเพรียงกันของหมู่คณะหรือสงฆ์การกระทำที่เรียกว่า “สังฆสามัคคี” คือ การนำเอาธรรมวินัยเป็นต้นมากล่าวตามความเป็นจริงช่วยให้เกิดความสมานฉันท์กันในหมู่คณะหรือสงฆ์ มีการพร้อมเพรียงกันทำสังฆกรรม ต่าง ๆ การกระทำ เช่นนี้เรียกว่า “สังฆสามัคคี”^{๘๕} สำหรับสามัคคีธรรมนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ความพร้อมเพรียงของหมู่เป็นเหตุแห่งสุข และการสนับสนุนผู้พร้อมเพรียงกันก็เป็นเหตุแห่งสุข ภิกษุผู้ยินดีในความ พร้อมเพรียงตั้งอยู่ในธรรมย่อมไม่เสื่อมจากธรรมอันเกษมจาก

^{๘๒}วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๐๔/๑๓๗-๑๓๘.

^{๘๓}วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๐๕/๑๓๘-๑๓๙.

^{๘๔}วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๐๘/๑๔๐.

^{๘๕}วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๐๖/๑๓๙.

โยคะ ภิกษุสมาสนสงฆ์ให้พร้อมเพรียงกันแล้วย่อมบรรเทิงในสรวงสวรรค์ตลอดทุกปี”^{๘๖} จากใจความแห่ง พระวินัยปิฎกที่ได้กล่าวถึง สังฆราชี สังฆเภท และสามัคคีธรรม สรุปได้ว่า ทั้งสังฆราชีและสังฆเภทจัดเป็นการกระทำที่ไม่ดี ต่อตนเองและคนอื่นในส่วนรวม มีผลเป็นความทุกข์ทั้งในชาตินี้และ ชาติหน้า ส่วนสังฆสามัคคีจัดเป็นการกระทำที่ดีมีประโยชน์ทั้งแก่ตนและคนอื่นในหมู่คณะมีผลเป็น ความสุขกายสบายใจไร้ปัญหาแตกแยก ไร้ปัญหาต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตร่วมกันในโลกปัจจุบันและโลกหน้า แนวทางแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างสามัคคีธรรมมีปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ได้พบว่าคำอธิบายเกี่ยวกับความสามัคคี ในพระสูตรต้นตปิฎกนี้มีอยู่มากแห่งด้วยกัน เช่น จุฬโคสิงคาสลสูตรว่าด้วยเหตุแห่งความสามัคคี หมายเอาการตั้งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่ประกอบด้วยเมตตาในมิตรสหายและคนทั้งหลายในสังคม โดยมีเรื่องราวเกี่ยวกับสาเหตุของสังฆสามัคคีว่า พระอนุรุธเถระ พระนันทิยเถระ และพระกิมพิลเถระ พักอยู่ในป่าโคสิงคาสลวัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปหาพระเถระเหล่านั้น แล้วตรัสถามว่า “ก็พวกเธอยังพร้อมเพรียงกันขึ้นบานต่อกันไม่วิวาทกัน ยังเป็นเหมือนน้ำมันกับน้ำ แลดูกันและกันด้วยจักขุอันเป็นที่รักอยู่หรือ” พระเถระทั้งสามกราบทูลว่า “ยังเป็นอยู่ขอรับ” พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อไปว่า “พวกเธอเป็นเช่นนั้นได้ด้วยเหตุอย่างไร” พระเถระทั้งสามต่างกราบทูลในทำนองเดียวกันว่า พระพุทธเจ้าข้า ขอประทาน พระวโรกาส ข้าพระองค์มีความดำริอย่างนี้ว่า เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ที่ได้อยู่ร่วมกับเพื่อนพรหมจรรย์ เห็นปานนี้ข้าพระองค์เข้าไปตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในท่านผู้มีอายุเหล่านี้ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง เข้าไปตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา เข้าไปตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาใน ท่านผู้มีอายุเหล่านี้ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ข้าพระองค์มีความดำริอย่างนี้ว่าไฉนหนอเราพึงเก็บจิตของตนเสีย แล้วประพฤติตามอำนาจจิตของท่านผู้มีอายุเหล่านี้ แล้วข้าพระองค์ก็เก็บจิตของตนเสียประพฤติอยู่ตามอำนาจจิตของท่านผู้มีอายุเหล่านี้ กายของพวกข้าพระองค์ต่างกันจริงแล แต่ว่าจิตดูเหมือนเป็นอันเดียวกันพระพุทธเจ้าข้า พวกข้าพระองค์ยังพร้อมเพรียงกัน ขึ้นบานต่อกันไม่วิวาทกัน ยังเป็นเหมือนน้ำมันกับน้ำ แลดูกันและกันด้วยจักขุอันเป็นที่รักอยู่”^{๘๗}

พระอภิธรรมปิฎก ในพระอภิธรรมปิฎกมีข้อความที่กล่าวถึงความสามัคคีไว้ตอนหนึ่งเป็นลักษณะของการถาม - ตอบถึงปัญหาต่าง ๆ ถามว่า “ไม่พึงกล่าวว่า ความรู้ในอนาคตมีอยู่หรือ” ตอบว่า “ถูกแล้ว” ถามว่า “พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนอานนท อันตราย ๓ อย่าง จักเกิดแก่เมืองปาฏลิบุตร คือ จากไฟ หรือจากน้ำ หรือจากการแตกความสามัคคี ดังนี้ เป็นสูตรมีอยู่จริงมิใช่หรือ” ตอบว่า “ถูกแล้ว”^{๘๘} กล่าววัตถุปรกณ์แห่งพระอภิธรรมปิฎกนี้ กล่าวถึงอันตรายที่

^{๘๖}วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๑๐/๑๔๑.

^{๘๗}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๑-๓๖๘/๒๗๒-๒๗๙.

^{๘๘}อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๐๗๒/๔๒๗.

สามารถเกิดขึ้นแก่เมืองปาฏลีบุตรได้นั้นมีอยู่ ๓ อย่างเท่านั้น และอาจอนุโลมถึงประเทศไทยและประเทศอื่น ๆ ในโลกนี้ได้ว่าเหตุแห่งการล่มสลายนั้นเกิดได้ด้วยเหตุ ๓ อย่าง กล่าวคือ ไฟไหม้ตามธรรมชาติ (อัคคีภัย) และไฟภายในมนุษย์ คือ กิเลส ๓ กอง ได้แก่

๑. ราคะ ไฟราคะ ความอยาก

๒. โสรัศคิ ไฟโทสะ ความพยาบาทอาฆาต

๓. โมหคคิ ไฟแห่งความหลงมกมาย^{๘๙}

ส่วนน้ำก็มีน้ำท่วมตามธรรมชาติ (อุทกภัย) แต่น้ำหรือห้วงน้ำที่สามารถท่วมเหล่าสัตว์ได้จากภายในนั้น ก็คือ โสมะ ๔ อย่าง ได้แก่

๑) กาโสมะ ห้วงน้ำแห่งกามความอยากรักใคร่

๒) ภโวสมะ ห้วงน้ำแห่งการเกิดความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตน

๓) ทิฏฐโสมะ ห้วงน้ำแห่งความคิดที่ผิด

๔) อวิชโสมะ ห้วงน้ำแห่งความลุ่มหลง^{๙๐}

ห้วงน้ำทั้ง ๔ นี้ พึงพิจารณาได้ว่า ควรทำเกาะกล่าวคือที่พึงของตนให้เป็นตำบลที่ห้วงน้ำจะท่วมไม่ได้ ด้วยความหมั่นเป็นเหตุลุกขึ้นทำการงานไม่อยู่เฉย ด้วยความไม่เลินเล่อด้วยความระวังและด้วยความปราบปราม^{๙๑}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๕ ได้ให้ความหมายของคำว่าความสามัคคี และคำอื่น ๆ ที่มีความหมายคล้ายคลึงกันไว้ดังนี้ ความสามัคคี หมายถึง ความพร้อมเพรียงกัน ความปรองดองกัน กิริยาที่พร้อมเพรียงกันทำร่วมมือร่วมใจกันทำ เช่น กรูณสามัคคี ผ้าป่าสามัคคี^{๙๒} สัมครสมาน หมายถึง เชื่อมสามัคคี เช่น จะทำการงานอะไรขอให้สามัคคีสมานกัน^{๙๓} ปรองดอง

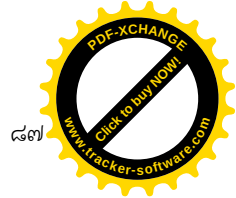
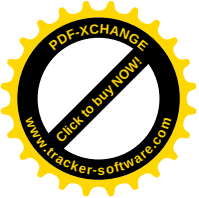
^{๘๙} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓/๒๓๕-๒๓๖.

^{๙๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๓๓/๘๗.

^{๙๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒/๑๓.

^{๙๒} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๕, หน้า ๑๑๗๘.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒๙.

หมายถึง ออมชอบประนีประนอมยอมกัน ไม่แก่งแย่งกันตกลงกันด้วยความใกล้เคียง ตกลงกันด้วย
ไมตรีจิต^{๙๔}

— พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของคำว่า “สามัคคี” ไว้ว่า “สามัคคี
หมายถึง ความพร้อมเพรียงกันมีน้ำหนึ่งใจเดียวกัน สมานฉันท์ หมายถึง มีความพอใจร่วมกันพร้อมใจกัน”^{๙๕}

ลักษณะของความสามัคคีตามทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาท คือ แนวความคิดและ
การปฏิบัติที่เกี่ยวกับการกระทำโดยตรง และเพื่อส่งเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะของความ
สามัคคีได้อย่างถูกต้อง ด้วยเหตุนี้การแสดงออกซึ่งการกระทำจึงเป็นอีกวิธีหนึ่งของความสามัคคี
และเป็นหลักสำคัญที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงแนวความคิดเรื่องความสามัคคีในพระพุทธศาสนาเถ
รวาทได้อย่างตรงไปตรงมา ดังคุณลักษณะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และนักวิชาการได้กล่าวถึง
คุณลักษณะของความสามัคคีไว้ดังนี้ ลักษณะของความสามัคคีที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ใช้คำว่า
สังฆสามัคคี ซึ่งมีลักษณะความสามัคคีปรองดองกัน ความพร้อมเพรียงกันของหมู่คณะหรือสงฆ์
การกระทำที่เรียกว่า “สังฆสามัคคี” คือ การนำเอาธรรม วินัย เป็นต้น มากล่าวตามความเป็น
จริงช่วยให้เกิดความสมานฉันท์กันในหมู่คณะ หรือสงฆ์มีการพร้อมเพรียงกันทำสังฆกรรมต่างๆ
การกระทำเช่นนี้เรียกว่า “สังฆสามัคคี”^{๙๖} นอกจากนี้ยังมีคุณลักษณะของนักวิชาการที่ได้กล่าวถึง
คุณลักษณะของความสามัคคีไว้ดังนี้พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ท่านยังได้กล่าวถึง ความ
สามัคคีของมวลมนุษยชาติว่า ทุกคนสามารถปฏิบัติได้เพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม เพื่อความสงบสุขความ
เจริญของโลก มนุษย์ทุกคนสามารถร่วมมือกัน มีความสมัครสมานสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันใน
การสร้างสรรคโลกได้ด้วยการปฏิบัติตนตามหลักพรหมวิหาร ๔ ประการ ได้แก่ เมตตา กรุณา
มุทิตา และอุเบกขา เพราะหลักธรรมดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้เพื่อให้มนุษย์ทุกคน
เป็นพรหม คือ เป็นผู้สร้างสรรคอภิลาลโลก ช่วยกันบำรุงรักษาโลกนี้ให้มีสันติสุขด้วยเรี่ยวแรงความ
พากเพียรของมนุษย์เอง โดยไม่ต้องรอเทพเจ้าหรืออำนาจวิเศษใด ๆ มาบันดาลให้^{๙๗}

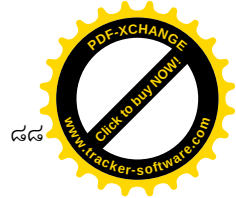
— พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ ได้ประทานพระบรม
ราโชวาทในโอกาสเสด็จออกมหาสมาคม ณ สโมสรพระที่นั่งอนันตสมาคม วันศุกร์ที่ ๘ มิถุนายน
๒๕๔๙ มีใจความว่าคุณธรรมซึ่งเป็นที่ตั้งของความรักความสามัคคีที่ทำให้คนไทยเราสามารถร่วมมือ

^{๙๔} อ่างแล้ว, หน้า ๖๕๒.

^{๙๕} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๕๔.

^{๙๖} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๔๐๖/๑๓๙.

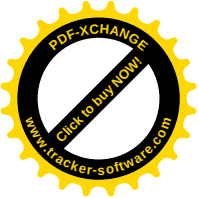
^{๙๗} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), กรณียธรรมกาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์พิมพ์อำเภอ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๒๖.

วมใจกันรักษา และพัฒนาชาติบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองสืบต่อกันไปได้ตลอดรอดฝั่ง ประการแรก คือ การที่ทุกคนคิด พูด ทำ ด้วยความเมตตาเมตตาตมึงเจริญต่อกัน ประการที่สอง คือ การที่แต่ละคนต่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ประสานงาน ประสานประโยชน์กันให้งานที่ทำสำเร็จผล ทั้งแก่ตนแก่ผู้อื่น และแก่ประเทศชาติ ประการที่สาม คือ การที่ทุกคนประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในความสุจริต ในกฎกติกาและในระเบียบแบบแผนโดยเท่าเทียมเสมอกัน ประการที่สี่ คือ การที่ต่างคนต่างพยายามทำความคิดความเห็นของตนให้ถูกต้องเที่ยงตรง และมั่นคงอยู่ในเหตุในผล หากความคิดจิตใจและการประพฤติปฏิบัติที่ลงรอยเดียวกันในทางที่ดี ที่เจริญนี้ยังมีพร้อมมูลอยู่ในกายใจของคนไทย ก็มั่นใจได้ว่าประเทศไทยจะดำรงมั่นอยู่ได้ตลอดไป จึงขอให้ท่านทั้งหลายในมหาสมาคมนี้ทั้งประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่าได้รักษาจิตใจและคุณธรรมนี้ไว้ให้เหนียวแน่น และถ่ายทอดความคิดจิตใจนี้กันต่อไปอย่าให้ขาดสาย เพื่อให้ประเทศชาติของเราดำรงยืนยงอยู่ด้วยความร่มเย็นเป็นสุขทั้งในปัจจุบันและในภายหน้า ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสากล จงดคุ้มครองรักษาประเทศไทยให้ปลอดภัยจากภัยอันตรายทุกสิ่ง และอำนวยความสุขความเจริญสวัสดิ์ให้เกิดแก่ประชาชนชาวไทยทั่วกัน^{๙๘}

ประเวศ วะสี ได้กล่าวถึงลักษณะของสามัคคีอันแสดงถึงความเข้มแข็งของชุมชนไทยว่า ต้องประกอบด้วยองค์ธรรม ๕ ประการ จึงจะสามารถสร้างความสามัคคีปรองดองนำไปสู่ความเจริญของชาติบ้านเมืองได้ พอสรุปใจความได้ว่าในการสร้างสังคมสันติประชาธรรมให้สำเร็จต้องคำนึงถึงองค์ประกอบ หรือขั้นของสังคมให้ครบทั้ง ๕ คือ ศีลธรรมเข้มแข็ง ปัญญาเข้มแข็ง เศรษฐกิจถูกต้อง รัฐถูกต้อง และสังคมเข้มแข็ง ทั้ง ๕ คือ เบญจขั้นของสังคม ขั้น ๕ มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงและมีผลถึงกัน ต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๕ ประการอย่างเชื่อมโยงกันจึงจะเกิดสังคมสันติประชาธรรมมีความสามัคคีปรองดองกัน การพัฒนาอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเอกเทศจะเป็นเศรษฐกิจก็ดี ศีลธรรมก็ดี จะไม่ได้ผลในองค์ประกอบทั้ง ๕ “สังคมเข้มแข็ง” เป็นฐาน ถ้าสังคมเข้มแข็ง เศรษฐกิจจะดี การเมืองจะดีศีลธรรมจะดี และทำให้ปัญญาเป็นไปด้วยดี ฉะนั้นยุทธศาสตร์ชาติควรพุ่งเป้าไปสู่การสร้างสังคมเข้มแข็ง ใช้สังคมเข้มแข็งเป็นเครื่องพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม เพราะสังคมเข้มแข็งหมายถึง สังคมที่มีการรวมกลุ่มกันในรูปแบบต่างๆ เช่น ชุมชน สมาคม มูลนิธิ สหกรณ์ ชุมชน หรือประชาคม เมื่อมีการรวมตัวกันเป็นชุมชนหรือประชาคม จะเกิดพลังสร้างสรรค์ ที่สามารถป้องกันสิ่งร้ายและสร้างสิ่งดีทุกอย่าง ทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง และสุขภาพทุกคนในสังคมต้องร่วมมือกันในการปฏิบัติหน้าที่ของตนตามฐานะ ตำแหน่ง เช่น ข้าราชการ พ่อค้าและประชาชน เป็นต้น ทุกคนต้องมีศีลธรรม

^{๙๘} กระทรวงวัฒนธรรม, สรุปผลการดำเนินงานกิจกรรม “ฉลอง ๖๐ ปีครองสิริราชสมบัติ”, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๑.

ประจําใจ มีปัญญา รัฐบาลผู้ดูแลชาติก็ต้องมีศีลธรรมมีปัญญาสามารถสร้างเศรษฐกิจความเป็นอยู่ที่ดีให้เกิดแก่ประชาชนในชาติ ทำสังคมทุก ๆ ด้านให้เข้มแข็งด้วยตนเองให้ได้จึงจะสามารถนำชาติบ้านเมืองให้อยู่รอดปลอดภัยมีความสุขได้^{๙๙}

จากความหมายดังกล่าวข้างต้น ความสามัคคี หมายถึง การแสดงออกซึ่งความร่วมมือร่วมใจ ร่วมแรงทางกาย ทางวาจาและทางใจของผู้คนในสังคม เพื่อก่อให้เกิดความดีงามและผลประโยชน์ ที่ทุกคนพึงได้รับอย่างเท่าเทียมกัน แต่ความสามัคคีมิใช่จะเป็นเรื่องที่จะทำหรือปฏิบัติได้ง่าย ๆ ซึ่งทั้งหมดนี้ก็ล้วนขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยต่าง ๆ ด้วย เช่น ทศนคติ จารีตประเพณี ศรัทธา ความเชื่อมั่น การปฏิบัติหน้าที่ของผู้คนที่ได้รับความมอบหมาย ผู้นำและความตั้งใจจริงของผู้คนทุกคนในสังคมไทยเป็นหลักความสามัคคีที่จะนำไปสู่ความสงบสุขและความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติ จึงจะสามารถเกิดขึ้นได้อย่างแท้จริง หากสังคมใดต้องการความเจริญรุ่งเรืองไม่ว่าด้านใด ๆ ก็ตาม เป้าหมายแรกที่ต้องปฏิบัติก็คือ ทำสังคมให้เข้มแข็ง หมายความว่า ทำผู้คนในสังคมนั้นให้มีศักยภาพทางกระทำทางความคิด เกิดความสามัคคีปรองดองกันฉันท์พี่น้อง กล่าวคือสามารถรู้ดีรู้ชั่วในสิ่งต่าง ๆ ได้พร้อมทั้งมีการศึกษาปฏิบัติ ตามความรู้ที่ตนนั้นโดยแบ่งภาระหน้าที่ของผู้คนในสังคมว่าต้องรับผิดชอบ เช่น ในครอบครัวก็เป็นหน้าที่ของบิดามารดา ในโรงเรียนก็เป็น หน้าที่ของครูอาจารย์ในสังคมอื่น ๆ เป็นหน้าที่ของนักบริหารสถาบันทางสังคมนั้นรับผิดชอบ

สรุปหลักพุทธธรรมหมายถึง หลักความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้คือ ค้นพบความจริงนั้นแล้วนำมาเปิดเผยไว้ หลักพุทธธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนที่ปรากฏชัดจากการศึกษา ได้แก่หลักธรรม ๔ หมวด คือ ๑) การละ หรือ ความเคารพ ๒ ประการ ๒) หลักสาราณียธรรม คือ ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความระลึกรู้ถึงกัน ๖ ประการ ๓) หลักความกตัญญูกตเวที คือ ความรู้อุปการคุณที่ท่านทำแล้วและตอบแทนท่าน และ ๔) หลักสามัคคีธรรม คือ ความพร้อมเพรียงปรองดองกัน หลักธรรมทั้ง ๔ หมวดนี้มีความสัมพันธ์เด่นชัดในการส่งเสริมอัตลักษณ์ชุมชนที่เกี่ยวกับประเพณี

^{๙๙} ประเวศ วะสี, ยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคมและศีลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๑), หน้า ๖๔-๖๕.